

Kosek, Pavel

Historická mluvnice češtiny - překlenovací seminář

Historická mluvnice češtiny - překlenovací seminář 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014

ISBN 978-80-210-6974-9; ISBN 978-80-210-6977-0 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131101>

License: [CC BY-NC-ND 3.0 CZ](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/)

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář

Pavel Kosek

Masarykova univerzita

Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář

Pavel Kosek

**Masarykova univerzita
Brno 2014**

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-6974-9 (brož. vaz)

ISBN 978-80-210-6975-6 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-6976-3 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-6977-0 (online : Mobipocket)

OBSAH

PŘEDMLUVA	7
PERIODIZACE DĚJIN ČEŠTINY	8
VÝVOJ ČESKÉ ORTOGRAFIE.	12
INTERPUNKCE.	20
KOŘENY ČEŠTINY – PRASLOVANŠTINA	25
FONOLOGICKÝ SYSTÉM PRASLOVANŠTINY V LETECH 600–900 N. L.	25
I. Palatalizace a přehlásky	27
1) Palatalizace velár	27
2) Jotace	29
3) Přehlásky $*'á > e$, $*'u > *i$	30
II. Tendence k progresivní sonoritě slabiky	31
1) Monoftongizace klesavých diftongů	31
2) Vývoj skupin $TārT$, $TālT$, $TerT$, $TelT$ (metateze likvid / východoslovanské plnohlasí)	32
3) Vývoj ide. slabikotvorných likvid $*r̥$, $*l̥$	35
4) Vznik nosovek	36
5) Vývoj ostatních konsonantů na konci slabiky.	37
6) Proteze a hiát	38
III. Defonologizace kvantity.	39
FONOLOGICKÝ SYSTÉM POZDNÍ PRASLOVANŠTINY	41
CHARAKTERISTICKÉ ZNAKY ZÁPADNÍHO DIALEKTU PRASLOVANŠTINY.	43

FONOLOGICKÉ ZMĚNY PROVEDENÉ NA PRAHU PRAČEŠTINY (10. STOL.)	44
I. Kontrakce	44
II. Zánik a vokalizace jerů	46
III. Denazalizace	48
NÁSLEDKY KONTRAKCE, ZÁNIKU JERŮ A DENAZALIZACE	50
FONOLOGICKÝ VÝVOJ ČEŠTINY	51
FONOLOGICKÝ SYSTÉM PRAČEŠTINY	51
VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU 11.–14. STOLETÍ	54
Změna <i>dz' > z'</i>	54
Rozvinutí korelace měkkosti	54
Pračeská depalatalizace	54
Přehláska <i>'ä > ě</i>	55
Vývoj <i>l</i>	56
Změna <i>g > γ > h</i>	57
Asibilace a vznik <i>ř</i>	58
Historická depalatalizace	58
Přehlásky <i>'u > i, 'o > ě</i>	62
Vývoj <i>ě</i>	63
Vývoj opozice <i>y-i</i>	64
Vývoj <i>ɣ, l</i> sonans	65
Vývoj neslabičných sonant (tzv. pobočných slabik)	65
Samohlásková kvantita	66
Vývoj <i>f</i>	67
Protetické a hiátové hlásky	68
Změny v proudu řeči	69

Asimilace a neutralizace znělosti	73
Přízvuk	74
FONOLOGICKÝ SYSTÉM ČEŠTINY 15. STOLETÍ	76
VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD 15. STOLETÍ	78
Diftongizace <i>ó</i> > <i>uo</i>	78
Diftongizace <i>ý</i> > <i>ej</i>	78
Diftongizace <i>ú</i> > <i>ou</i>	79
Monoftongizace <i>je</i> > <i>í</i>	80
Monoftongizace <i>uo</i> > <i>ú</i> (< <i>ů</i> >)	80
Úženi <i>é</i> > <i>í</i>	81
Změna <i>aj</i> > <i>ej</i>	81
Změna <i>w</i> > <i>v</i>	83
ČESKÁ NÁŘEČÍ	84
1. ČESKÁ NÁŘEČÍ SKUPINA (ČESKÁ NÁŘEČÍ V UŽŠÍM SMYSLU).	86
A. Středočeská podskupina	86
B. Jihozápadočeská podskupina	87
C. Severovýchodočeská podskupina	88
D. Jihovýchodočeská (českomoravská) podskupina	89
2. STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (HANÁCKÁ NÁŘEČÍ)	90
A. Centrální podskupina.	91
B. Jižní podskupina.	91
C. Západní podskupina	92
D. Východní podskupina	92

3. VÝCHODOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA	93
A. Jižní (slovácká) východomoravská podskupina	94
B. Severní (valašská) východomoravská podskupina	94
C. Západní okrajové úseky východomoravské podskupiny	94
D. Východní okrajová podskupina (kopaničářské dialekty)	95
4. MORAVSKOSLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA	96
A. Jižní (frenštátská) moravskoslezská podskupina	97
B. Východní (ostravská) moravskoslezská podskupina	97
C. Západní (opavská) moravskoslezská podskupina	98
5. SLEZSKOPOLSKÁ NÁŘEČÍ	99
ZKRATKY A ZNAČKY	101
BIBLIOGRAFIE.	102

PŘEDMLUVA

Předložená příručka vznikla jako textová opora určená posluchačům vysokoškolského předmětu *CJBB133 Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář*. Primárně je zaměřena na vývoj fonologického systému češtiny, zčásti zachycuje také vývoj pravopisných systémů češtiny. Na konci je připojen výklad českých nářečí, neboť jejich současný stav můžeme chápat jako výsledek divergentního vývoje českého jazyka (tj. procesu štěpení společného, relativně jednotného vývojového východiska): nářeční rozdíly lze pojímat buď jako zachování starších vývojových stádií, které byly na zbytku jazykového území odstraněny, nebo naopak jako výsledek vývojových změn provedených jen na jisté části českého jazykového území. O vývoji české morfologie, která je rovněž náplní předmětu *CJBB133 Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář*, je možno se poučit v pracích jiných: v textové opoře *CJA041 Historická mluvnice češtiny*, v *Historické mluvnici češtiny* (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986), v *Nástinu morfologického vývoje českého jazyka* (vydáno původně 1981, nověji jako součást Komárek 2012) či v učebnici *Das Tschechische: Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte* (Vintr 2001).

PERIODIZACE DĚJIN ČEŠTINY

Čeština se vyvinula z pozdního dialektu praslovanštiny, kterým hovořili příslušníci praslovanských kmenů, kteří na naše území začali pronikat od sklonku 6. stol. Lze uvažovat o dvou hlavních proudech praslovanské imigrace: a) o severním proudu, s nímž přicházeli Praslované hovořící západním dialektem praslovanštiny, b) o jižním proudu (vedoucím po Dunaji), s nímž přicházeli Praslované hovořící jižním dialektem praslovanštiny. Praslovanština slovanských kmenů žijících na našem území se od praslovanštiny ostatních slovanských kmenů příliš nelišila: mezi jednotlivými dialekty (variantami) praslovanštiny této doby se sice vyskytovaly ve všech jazykových plánech jisté rozdíly (ve zvukové, gramatické i lexikální vrstvě jazyka), nicméně mluvčí jednotlivých dialektů by se mezi sebou v případě, že by spolu chtěli komunikovat, jistě dorozuměli.

V průběhu 10. stol. se v důsledku několika změn (kontrakce, zániku a vokalizace jerů, denazalizace, o nich níže) z tohoto západního dialektu praslovanštiny vydělila čeština (pračeština). Vývoje češtiny bychom mohli členit do následujících fází:

Doba předhistorická¹

Západní dialekt praslovanštiny 600–1000.²

Doba protohistorická

Pračeština 1000–1150.

Doba historická³

Stará čeština 1150–1500.

Střední čeština (čeština střední doby) 1500–1775.

Nová čeština (moderní č.) 1775–současnost.⁴

1 Pro tuto etapu máme velmi málo prameny doložených jazykových dokladů. K obrazu praslovanštiny dospíváme zejména na základě rekonstrukce (viz níže).

2 Letopočty mají pouze orientační charakter. Vývoj jazyka se realizuje v dlouhých časových intervalech, které se měří spíše v generacích než konkrétních letech.

3 Jako hranici mezi protohistorickou a historickou etapou lze stanovit přibližně rok 1300, čímž vzniká rozpor mezi členěním na dobu předhistorickou a protohistorickou (milníkem rok 1300) a mezi pračeštinou a starou češtinou (milníkem rok 1150). Souvislých česky psaných památek máme v tomto období doloženo, co by na prstech jedné ruky počítal. Předpokládáme však, že ve 13. století vzniklo mnohem více českých textů, které se však do současnosti nedochovaly.

4 Tato periodizace vychází z tradice české historické mluvnice kanonizované B. Havránkem (1936) ve *Vývoji spisovného jazyka českého*, vydaném ve 30. letech 20. století (Havránek tuto periodizaci mírně modifikoval ve druhém vydání své práce z roku 1980). Havránkova periodizace je primárně založena na kritériích literárněhistorických či kulturněhistorických (podobně Šlosar – Večerka 1979; Šlosar – Večerka – Malčík – Dvořák 2009; Vintr 2001; Malicki 2008). Alternativní periodizaci dějin češtiny navrhl J. Marvan (2006) či v nedávné době T. Vykypělová (2013).

Tyto vývojové fáze by bylo možno dále vnitřně dělit na následující periodizační úseky:

Stará čeština

raná stará čeština	čeština 14. stol. (gotická čeština)	husitská čeština
1150–1300	1300–1400	1400–1500

Čeština střední doby

humanistická čeština	barokní čeština
1500–1620	1620–1775

Nová čeština

obrozená čeština	poobrozená čeština	čeština 1. pol. 20. stol.	čeština 2. pol. 20. stol.⁵
1775–1848	1848–1918 ⁶	1918–1945/1948	1945/1948–1989

Jak již bylo řečeno, čeština se vyvinula z psl. Ta však není pramenně doložena, k jejímu obrazu dospívá jazykověda pomocí srovnání jednotlivých slovanských jazyků, zejména jejich nejstarších fází. V tomto ohledu zaujímá zcela mimořádné postavení staroslověnština coby umělý jazyk vytvořený Konstantinem Filozofem v poslední třetině 9. století na bázi jižního dialektu psl. Staroslověnština je tudíž velmi blízká psl., a umožňuje tak nahlédnout vývojové východisko češtiny staré. Z těchto důvodů se v této učebnici operuje s fakty zjištěnými ve stsl. Psl. podoby jsou označovány hvězdičkou, stsl. doklady nijak označovány nejsou, při jejich grafické podobě se z výukových důvodů užívá transkripce.

Ve vývoji češtiny se velmi intenzivně uplatňoval vliv jiných jazyků (jeden z důležitých externích faktorů jazykového vývoje). Čeština byla během svého vývoje vystavena zejména vlivu latiny, němčiny, stsl. (velmi krátce, a to do zákazu slovanské liturgie v Sázavském klášteře), v moderní době pak vlivu jiných slovanských jazyků (zejména polštiny a ruštiny), z neslovanských jazyků vlivu francouzštiny a v poslední době angličtiny. Vliv jednotlivých jazyků je odlišný, rozdílná je také míra jejich působení na jed-

5 V tomto případě by bylo možné uvažovat o samostatné etapě vývoje češtiny, a to současné či soudobé češtině, jejíž počátek by bylo možno klást do roku 1945, event. 1989 (za hranici diachronní složky Českého národního korpusu byl jeho tvůrci stanoven rok 1944 v případě beletristických textů a rok 1989 v případě textů publicistických).

6 Z citované periodizace plyne, že pro klasifikaci vývoje/dějiny češtiny lze uplatnit tři klíče: 1) historiografický - existence pramenů, jimiž lze jazyk zkoumat (doba předhistorická, protohistorická, historická), 2) vývoj jazykového systému (západní dialekt pozdní praslovanštiny, pračeština, stará čeština, střední čeština, nová čeština, event. současná čeština), 3) literárněhistorický či kulturologický (gotická čeština, husitská čeština, humanistická čeština atd. - tj. vyděluje se čeština památek vzniklých v obdobích vyznačujících se jistým uměleckým slohem anebo společenskými, duchovními či náboženskými proměnami).

notlivé jazykové plány (viz níže) a jazykové útvary (např. česko-německý jazykový kontakt má poněkud odlišné projevy v konkrétních českých dialektech a spisovné češtině; podobně jsou odlišné projevy česko-polského jazykového kontaktu v dialektech užívaných na moravskoslezském pomezí a ve spisovné češtině). Vývojové kontinuum češtiny za působení jiných externích vlivů znázorňuje následující tabulka:

		latina, němčina, stsl. ⁷	lat., něm.	lat., něm.	lat., něm. ⁸ , pol., ruš., fr., angl
		↓	↓	↓	↓
klasická → psl.	západní → dialekt psl.	pračeština →	stará → čeština	střední → čeština	moderní čeština

Ze schématu je patrné, že vztah č. a stsl. je možné charakterizovat jako vztah dvou paralelně existujících jazyků různého stáří, které mají společné vývojové východisko: lze je tedy metaforicky považovat za dva různě staré sourozence či bratrance, a nikoli za předchůdce a pokračovatele. Pro rozdílný vývoj stsl. a stč. je také podstatné to, že psl. byla pouze mluveným jazykem, zatímco stsl. a stč. byly jazyky psané komunikace, jejichž vývoj byl předmětem kultivační péče. Delší tradice psaného jazyka pak představuje faktor, který zpomaluje prosazení jazykových změn. Zejména způsobuje to, že některé vývojově neproduktivní formy nezanikají, nýbrž se proměňují ve stylově zabarvené prostředky omezené na konkrétní stylové vrstvy nebo funkce, popř. se proměňují na prostředky používané jen ve sféře psané komunikace (kupř. přechodníky zanikly v mluveném jazyce v průběhu 16. stol., nicméně se až do nč. období užívaly jako stylizační prostředek psaného jazyka).

Jak již bylo řečeno, po celé období svého vývoje se čeština nacházela pod silným kulturním vlivem lat. a něm. Každý z těchto jazyků projevoval svůj vliv jinak, neboť se lišily komunikační sféry, ve kterých tyto jazyky působily. Patrné je to např. v oblasti lexika, kde lze pozorovat výrazný rozdíl mezi vrstvami slovní zásoby, kde se výpůjčky z obou jazyků vyskytují. Slova latinského původu se objevují zejména ve významových okruzích, které se týkají intelektuálních oblastí slovní zásoby (církvní komunikace, vědy, vzdělávání, a zčásti též umění), kdežto slova přejatá z němčiny se objevují především v částech slovní zásoby, které se týkají výroby a obchodu, městského a šlechtického života či oblasti každodenních potřeb. O vlivech obou jazyků na jiné jazykové vrstvy (plány/modules) češtiny, než je slovní zásoba, se vede dlouhodobá a často vášnivá diskuze. Obvykle se uznává vliv latiny na gramatickou stavbu češtiny (především syn-

7 Do roku 1097 byla staroslověnština používána vedle latiny jako kulturní jazyk také v přemyslovských Čechách. Její dosah byl však velmi omezený, neboť její status církevního jazyka narušoval jazykovou doktrínu západokřesťanské církve. Zřejmě proto byl vliv stsl. na češtinu omezen především na církevní sféru slovní zásoby (Šlosar – Večerka – Dvořák – Malčík 2009: 41–42).

8 Do roku 1945.

taxe), zatímco vliv němčiny na českou gramatickou a zvukovou stavbu bývá často problematizován (srov. Zikánová 2005; Berger 2008; Newerkla 2011; v těchto pracích další literatura k tématu).

Pro vývoj češtiny je rozhodující přelom 13. a 14. století. Do této doby byla čeština jazykem mluvené komunikace, tj. v předchozích obdobích (cca. před rokem 1300) nám tento fakt komplikuje možnost poznání pračeštiny a rané staré češtiny, neboť schází základní prostředek celistvé analýzy starého jazyka: souvisle psané památky.

Pro poznání pč. a rané stč. jsme proto odkázáni na příležitostné doklady stč. slov či stč. forem v cizojazyčných textech:

- bohemismy, tj. strukturní české jevy v textech jiných jazyků (např. č. střídnice nosovek ve stsl. textech české redakce);
- bohemika, tj. česká slova v cizojazyčných textech (zejména česká vlastní jména a termíny, pro něž neměl daný jazyk adekvátní ekvivalenty);
- glosy a přípisky, tj. česká slova (ve 13. století již také věty) vepsaná/připsaná do cizojazyčného textu.

VÝVOJ ČESKÉ ORTOGRAFIE

Nejstarším písmem užívaným u praslovanských předků na našem území byla s největší pravděpodobností **latinka**. Ta ovšem sloužila misionářům k písemné fixaci latiny – zpočátku jediného psaného (spisovného) jazyka na našem území. Jazyk domácího slovanského obyvatelstva – západní dialekt psl. – se uplatňoval pouze v mluvené komunikaci. Snad jen příležitostně misionáři užívali latinky k zaznamenání praslovanštiny, a to v textech, které měly instrumentální povahu, např. potřebovali-li si pisatel něco poznamenat, když se nemohl spolehnout na svou paměť; předpokládá se, že takto mohly být zapsány některé základní modlitby či zpovědní formule – tuto domněnku podporuje existence podobných textů na úsvitu dějin jiných slovanských jazyků (např. tzv. *Frízinské zlomky*). V žádném případě zde nemůžeme hovořit o slovanském písemnictví pěstovaném latinkou.

První slovanskou pravopisnou soustavou na našem území byla s největší pravděpodobností **hlaholice**. Byla vytvořena (863?) Konstantinem Filozofem jako pravopisný systém staroslověnštiny, umělého slovanského liturgického jazyka vzniknuvšího na bázi jihoslovanského dialektu praslovanštiny (autorem byl rovněž Konstantin). Hlaholice tedy podobně jako latinka představovala kulturní import a nesloužila k zaznamenání mluveného jazyka domácího slovanského obyvatelstva. Na rozdíl od latiny však byla stsl., zapisovaná hlaholicí, domácímu jazyku velmi blízká.

Další pravopisnou soustavou stsl. byla **cyrilice**, která vznikla patrně koncem 9. stol. v Bulharské říši cara Symeona (předpokládanými autory jsou Kliment Ochridský nebo Konstantin Prěslavský/Presbyter). Do českého prostředí (resp. oblasti přemyslovských Čech) byla cyrilice zřejmě opět importována (patrně v 11. století), a to právě z oblasti bulharské. Po zákazu slovanské liturgie v Sázavském klášteře Břetislavem II. se slovanské písmo přestalo na našem území užívat (jeho dvěma přímými doklady jsou *Kyjevské listy* a *Pražské hlaholské zlomky*). Zvláštní kapitolu představuje renesance hlaholice za Karla IV., který přivedl do Emauzského kláštera (1346) chorvatské mnichy (tzv. glagoláše), kteří pro svou církevní slovanštinu používali hranatou hlaholici. Hlaholicí byl v prostředí Emauzského kláštera pořízen staročeský překlad bible a *Comestora*. Užívání hlaholice zřejmě inspirovalo autora české pravopisné diakritické reformy.

Po násilném ukončení staroslověnského písemnictví na našem území se na dlouhou dobu jediným spisovným (psaným) jazykem stala latina. Čeština se do začátku 13. století objevovala jen ojedinele především v latinských textech (v bohemikách, glosách a připiscích). K záznamu takových českých slov či později vět se užívalo písmen latinské abecedy.⁹

⁹ Jsou známy i jiné – exotické – jazyky a jejich písemné soustavy, které reflektují česká slova: zejména jde o spisy hebrejských vzdělanců působících na našem území anebo o zprávy arabských kupců, kteří cestovali územím přemyslovských Čech. Česká slova jsou v takových textech tedy zaznamenána hebrejským nebo arabským písmem.

Vzhledem k tomu, že latinská abeceda nedisponuje grafémy, které by odpovídaly specifickým českým (pračeským či staročeským) fonémům, bylo to řešení značně nedokonalé a nevyhovující (středověká latinská abeceda obsahovala 22 až 25 písmen). Takový nedokonalý způsob zápisu nejstarších českých slov se tradičně (a ne zcela správně) nazývá **primitivní** nebo **jednoduchý pravopis**. Termín primitivní pravopis není přesný proto, že se tento způsob zápisu vlastně závaznými pravopisnými pravidly neřídí. Bez „systému a ustrojení“ jsou zaznamenávány pračeské/staročeské fonémy latinskými písmeny; často jedno písmeno označuje několik fonémů, nebo naopak několik písmen označuje jeden foném: <homutne> chomútné (poplatek z koní); <Zazoa> Sázava.

To je pochopitelně velká překážka správnému porozumění takových zápisů: známý je např. zápis *Cas*, který může znamenat „Čaš, Kaz', Kas, Kaš, Čas“ (přejato z Pleskalová 1999: 169).

Primitivním pravopisem byla např. napsána nejstarší doložená česká věta – přípis v zakládací listině litoměřické kapituly z poč. 13. století:

Transliterace

Paul dal gest ploscouicih zemu Wlah dal gest dolaf zemu bogu i fuiatemu scephanu se duema dufnicoma bogucea a sedlatu

Transkripce

*Pavel dal jest Ploškovicích zem'ú, Vlach dal jest Dolás zem'ú bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučėja a Sedlatu.*¹⁰

Povšimněme si, že se v uvedeném zápise neoznačovala kvantita, tupé sykavky nebyly odlišeny od ostrých apod. Na závalu bylo také to, že latinské grafémy byly homonymní, resp. že mohly označovat více fonémů. Např. grafém <c> slouží k označení tří fonémů:

1. [č] ...*scephanu* [Ščepánu];
2. [c] ...*ploscouicih* [Ploškovicích];
3. [k] ...*Dufnicoma* [dušníkoma].

Během 13. století se s rozvojem českého písemnictví postupně pro specifické české fonémy, pro něž nemá latina zvláštní grafémy, začínají užívat spřežky, tzn. kombinace dvou (digraf), popř. tří (trigraf) či zcela výjimečně čtyř (tetragraf) latinských písmen. Např. pro záznam [š] slouží kombinace dvou <s>: *naffe* [naše] nebo pro zápis [ř] kombinace <rs>: *przychodis* [přichodíš]. První digrafy se objevují již v 11. století ve vlastních

¹⁰ Pro tento způsob zápisu je příznačné, že v jednotlivostech umožňuje odlišné interpretace: *Ploškovicích* by bylo možno transkribovat jako *Ploškovicích*, jména obou sedláků by kromě akuzativu *Bogučėja a Sedlatu* bylo možno chápat jako instrumentál (pak by bylo nutné opravit koncovku prvního jména *Bogučėjú a Sedlatú*).

jménech a od konce 12. století výrazně přibývají (Pleskalová 2001: 14). Obvykle se k nim uchýlovali písaři neznalí češtiny (pomáhali si tak se záznamem jim neznámých osob a míst – *ibid.*). Užívání digrafů však nebylo pravidlem a v památkách ze 13. století můžeme pozorovat jen jejich částečné rozšíření: některé fonémy byly sice označovány pomocí spřežek, avšak některé ještě oním jednoduchým (primitivním) způsobem, jako v jedné z nejstarších doložených českých duchovních skladeb *Slovo do světa stvořenie* z konce 13. století:

Transliterace

louo dozveta ztworene. vboftui zhowano ief pro euino zreffenie na zuet pozlano. Devcie dreue porozenie iest zvestouano. Zdauidoua pocolenie bofski wzchouano.

Transkripce

[S]lovo do světa stvořenie v božství schováno, jež pro Evino shřešenie na svět posláno.	Dievcě dřéve porozenie jest zvěstováno, z Davidova pokolenie božsky vzchováno.
--	---

Skladba je napsána in continuo (tj. verše jsou psány na řádku za sebou, nikoli pod sebou), scházejí mezery mezi slovy, neoznačuje se vokální kvantita, v zápisu jsou užity tři grafémy pro [v]: <w> – <v> – <u>, kolísá značení [s] – [š] – [z] – [ž], neoznačuje se [ř], nevyrovnaný je záznam [e] – [é] – [ě] – [ie] (*ztworene* X *zreffenie*)

Na začátku 14. století se objevil první český pravopisný systém, tzv. **starší spřežkový pravopis**, kterým byly napsány (opsány) nejstarší dochované staročeské legendy a části Alexandreidy. Jeho typickým znakem bylo důsledné rozlišování ostrých a tupých sykavek:

[s] jako <zz>	[ž] jako <s>	[j] jako <g>, <y>
[š] jako <ff>	[c] jako <cz>	[ř] jako <rs>
[z] jako <z>	[č] jako <chz>	[k] jako <c>, někdy <k>
		[v] jako <w>

Jen ojediněle byla označována kvantita, zpravidla spřežkově (např. tím, že se jedna vokální litera napsala nad druhou ve formě „horního indexu“: *wrabíě*). Důsledně se v tomto systému označovaly slabikotvorné likvidy s průvodním vokálem *yr, yl nepo-ffkwyrnyl, mylchziu*.

Zlomek legendy o Panně Marii, 39 – 43 (přejato z Cejnor 1964):

Transliterace

*Mezi tȝem wezrsieczĩ wzhoru
Vzrsie w hruŃczĩe hnyezdo wrabiẽ
A hayczie gho zzedi wabiẽ
Wrabata ana krsichzĩecze
Wzdwihaĝiu zziẽ z hnyezda chtȝecze.¹¹*

Transkripce

*Mezi tiem vezřieci vzhóru,
uzřẽ v hruščẽ hniezdo vrabie,
a hájčẽ jho sedí, wábẽ
vrabata, ana křičiece
vzdvíhajú sě, z hniezda chtiece.*

Starší spřežkový pravopis nebyl užíván obecně, zdá se, že byl dílem jedince či že byl omezen na jednu písařskou dílnu (užívat se přestal velmi záhy na konci první třetiny 14. století). V ostatních písemnostech 1. poloviny 14. stol. nebyl použit, naopak byly sepsány oním výše zmíněným neustáleným a ne plně spřežkovým způsobem.

Během 14. století se v důsledku ustalování asimilace znělosti, kdy bylo důležitější odlišit sykavky neznělé od znělých než sykavky tupé od ostrých, postupně vyvíjel **mladší spřežkový pravopis**. Definitivně se mladší spřežkový pravopis konstitoval až na počátku 15. století, a i tak byl mnohem méně důsledný než starší spřežkový pravopis, neboť se vyznačoval poměrně vysokým stupněm variability (bylo by proto možné pochybovat, zdali to vůbec byl jednotný prapopisný systém). Příklady zápisu některých fonémů:

[s] jako <s>, <ſ>	[ř] jako <rf>, <rs>, <rz>
[š] jako <ſſ>, ale také jako <s>, <ſ>	[v] jako <w>, ale také <uu> nebo <u>
[z] jako <z>	[u-] na počátku slova odpovídalo <v>
[ž] jako <zz>, ale také jako <z>	[j] se obvykle značilo pomocí <g>, <y> nebo <i>
[c] jako <cz>, ale také jako <c>	[ě] jako <ye>, <ie>
[č] jako <czz>	[ě] nebo [ie] jako <ye>, <ie> či <ije>

Podobně jako ve starším spřežkovém pravopise se jen sporadicky označovala kvantita, a to pomocí spřežek: <ſwee> *své*, <comaar> *komár*. Mladší spřežkový pravopis byl poměrně hojně rozšířen, dokonce byl pravopisným systémem prvních tisků. Český diakritický pravopis byl přijat zčásti do polštiny. Příklad mladšího spřežkového pravopisu ilustruje následující příklad:

Bible drážďanská (konec 14. století) L 6, 41 – 42 (přejato z Kyas 1981):

Transliterace

Czemu widyŃſſ fuk w uocie bratra ſweho, a brzewna, geŃſto geŃt w twem ocie, neſnab-

¹¹ Interpunkce je v tomto transliterovaném úryvku nepůvodní.

dyeff? A kterak muozeff rzeci bratru fwemu: „Bratrze, ponechay, ath wywrhu fuk z tweho oka, a sam w fwem ocie brzewna newidyff? Licomiernycze!”¹²

Transkripce

Čemu vidíš suk v uocě bratra svého, a břevna, ješto jest v tvém ocě, nesnábdieš? A kterak muožeš říci bratru svému: „Bratře, ponechaj, ať vyvrhu suk z tvého oka, a sám v svém ocě břevna nevidíš? Licoměrníče!”

Na počátku 15. století vznikl návrh zásadní reformy českého pravopisu, jenž byl představen v traktátu *Orthographia bohémica* (Pravopis český). Traktát vznikl anonymně někdy kolem roku 1411, tradičně bývá prisuzován M. Janu Husovi. Kromě velmi pronikavého rozboru zvukové, artikulační a kombinatorní stránky hlásek staré češtiny přinesl nové řešení jejich grafiky. Na rozdíl od spřežkového pravopisu navrhl pro označení staročeských fonémů, jež neměly odpovídající latinská písmena, použít latinské písmeno rozšířené o rozlišovací (**diakritické**) znaménko. V traktátu byly uvedeny dva typy rozlišovacích znamének (tento způsob se ovšem příležitostně objevoval i dříve):

a) Znaménko pro označení měkkosti *punctus rotundus*, tj. tečka.¹³ Později se z něj v češtině vyvinul háček: <č>, <d’>, <ň> apod. Jediný případ, kdy tečka v diakritickém pravopise označuje tvrdou souhlásku, je tvrdé [t] označované jako <í>. Ve 2. pol. 16. stol. se tečka (háček) začala užívat k odlišení písmena <g> označujícího [g] od písmena <g> označujícího [j]: <grunt> / <ğrunt> ,grunt‘ X <gako> ,jako‘.

b) Znaménko pro označení délky *gracilis virgula*, tj. čárka; užívala se pro označení kvantity.¹⁴

Pravopis český, kolem roku 1411 (přejato z Havránek - Hrabák - Daňhelka et al. 1964: 521):

Transliterace

*Otče náš, genž gfi na nebefiech, poswiew sie gmie tvé, prid’ králowstvie tvé, bud’ wuole twá iako w nebi y w zemi. Chléb náš wezdajší day nám dnes.*¹⁵

Transkripce

Otče náš, jenž jsi na nebesiech, posvěť se jmě tvé, přid’ královstvie tvé, bud’ wuole tvá jako v nebi i v zemi. Chléb náš vezdajší daj nám dnes.

12 Interpunkce je v tomto transliterovaném úryvku nepůvodní.

13 Teprve v mladší době (tj. nikoli v tomto traktátu) se pro toto znaménko objevuje termín *nábodeničko krátké*.

14 Teprve v mladší době (tj. nikoli v tomto traktátu) se pro toto znaménko objevuje termín *nábodeničko dluhé*.

15 Také zde je interpunkce transliterovaného úryvku nepůvodní.

Ačkoli diakritický pravopis znamenal výrazný pokrok ve vývoji českého pravopisu, pravopis spřežkový hned nenahradil. Naopak oba systémy existovaly vedle sebe, ba se v řadě písařských dílen vzájemně proplétaly a užívaly hybridním způsobem:

Porok Koruny české (přejato z Porák 1979: 184)

Transliterace

*Já, Koruna owdowielá Čzešké zemie, ofiřelá. Obřicená giž žalosti, Hanbú, škodú y pakofti, Rozmlúvať chci tedy f wámi.*¹⁶

Transkripce

*Já, Koruna ovdovělá
České země, osiřelá.
obřicená již žalostí,
hanbú, škodú i pakostí,
rozmlúvať chci tedy s vámi.*

Celé období 15. a 1. pol. 16. stol. se vyznačovalo vzájemným prolínáním pravopisu diakritického a spřežkového, který navíc dramatisovalo přejímání hláskových změn, jež se sice rychle prosazovaly v jazyce mluveném, ale do jazyka psaného pronikaly jen pozvolna. J. Porák (1983) např. vyčíslil, že slovo *odepřítí* mohlo být v 16. stol. zapsáno 20 způsoby:

odeprzieti odepržieti depřieti odeprziji odeprzji depřjti
odeprzijeti odepržijeti depřijeti odeprziti odepržjti odeprzjtj...

Tato pravopisná nejednotnost byla na závadu v éře knihtisku. Pokus o sjednocení pravopisného úzu češtiny doby střední vyšel z prostředí jednoty bratrské a byl publikován v první gramatice češtiny, vydané roku 1533 v Náměšti nad Oslavou (a proto zvané náměštská mluvnice). V poněkud modifikované formě, v níž byly zohledněny některé úpravy J. Blahoslava, byl tento systém užít v *Bibli kralické*. Vyspělá jazyková úroveň tohoto biblického překladu, který se stal vzorem jazykové správnosti, způsobila, že se v tiskařském úzu začal šířit její pravopisný systém, zvaný moderní historickou bohemistikou poněkud nepřesně **bratrský pravopis**. Tento pravopisný systém se v zásadě užíval až do 90. let 18. století.

Bratrský pravopis byl svou povahou kompromisní (hybridní) – obsahoval jak prvky pravopisu diakritického, např. označování kvantity vokálů pomocí čárky nebo měkčnosti pomocí háčku (<ž>, <č>, <ď>, <ř> apod.), tak také prvky pravopisu spřežkového, např. [š] se označovalo jako <ṣ̌>. Kromě toho se vyznačoval těmito grafémy: [ou] se

¹⁶ Také zde je interpunkce transliterovaného úryvku nepůvodní.

psalo jako <au>, [j] se označovalo jako <g>, zřídka <y>, [v] jako <w>, náslovné [u-] jako <v->, po <c>, <z>, <s> se psalo vždy tvrdé <y> / <ý>, dlouhé [í] se označovalo pomocí <j>, v tištěných památkách vysokého stylu se obvykle rozlišovalo <l> – <ł>.

Bible kralická, L 6, 41 – 42 (přejato z Porák 1979)

Transliterace

Což pak widjš mrwu w oku bratra fwého, a břewna, kteréž gefť w twém wlařtním oku neznamenáš? Anebo kterak můžeř řjcy bratru fwému: „Bratře, nechať wywrhu z oka twého, řám w oku řwém břewna nevida? Pokryťče...“¹⁷

Transkripce

Což pak vidíš mrvu v oku bratra svého, a břevna, kteréž jest v tvém vlastním oku neznamenáš? Anebo kterak můžeš říci bratru svému: „Bratře, nechat vyvrhu z oka tvého, sám v oku svém břevna nevida? Pokryťče...“

Tento pravopisný systém se vyznačuje – v porovnání s novočeským pravopisným systémem – vyšší mírou variability, pro niž jsou charakteristické tyto projevy:

1. některé fonémy anebo jejich kombinace mohou být zaznamenány vícero způsoby ([s] např. pomocí <s>, <ř>, [š] jako <řs>, <řř>, <š>, [j] jako <g>, <y>, <i>),
2. dodržování některých pravidel není nutné, popř. v jistých oblastech dochází k neutralizaci pravidel (to se týká např. absence diakritiky u velkých písmen),
3. dodržování některých pravidel kolísá v souvislosti se změnami fonologického systému (např. kolísání kvantity, distribuce <l> – <ł> apod.).

Na závaznost pravidel má také vliv mentalita uživatelů „spisovného“ jazyka barokního období – v jejich dodržování je zřejmá jistá dobová benevolence a vyšší míra tolerance kolísání.

Termín bratrský pravopis je nutno chápat jako svého druhu metaforu. Nelze ho totiž považovat za homogenní systém užívaný všemi uživateli psaného jazyka ve všech sférách stejně. Od 16. století lze hovořit o dvou pravopisných úzích:

1. písařském (držícím se původně nejednotného úzu spřežkově-diakritického);
2. tiskařském (klonícím se spíše k pravopisné tradici bratrské).

Ad 1. V písařském úzu se v písemnostech vzdělaných uživatelů jazyka či v písemnostech určených širšímu okruhu adresátů dodržuje norma bratrského pravopisu. J. Porák (1983) a M. Čejka (1999) rozdělují texty a v nich užitý pravopisný systém na:

- a) texty „pro foro interno“, které drží starší tradici spřežkového pravopisu;
- b) texty „pro foro externo“, které se kloní k bratrskému pravopisu.

¹⁷ Také zde je interpunkce transliterovaného úryvku nepůvodní.

Ad 2. Také tiskařský úzus realizuje bratrskou tradici s jistými komplikacemi. Tisky nižšího stylu rezignují na dodržování některých specifických pravidel či uchování jistých specifických liter, které se ustálily bratrských tiscích (zejména <ĝ> / <ğ> nebo <ł>); naopak v památkách vysokého stylu tohoto období (zejména *Bibli svatováclavské*) je bratrský pravopis dodržován pečlivě.

V průběhu českého národního obrození byl pravopis podroben celé řadě reformem, popř. úprav, na jejichž základě se vyvinul **pravopis moderní spisovné češtiny**. Tento proces byl hned od počátku provázen velkými polemikami, různicemi a nevraživostmi mezi našimi obrozenci (zejména je nechvalně známý spor jotistů a ypsilonistů). Motivací zuřivých pravopisných bojů byla skutečnost, že spisovný jazyk byl v počátcích národního obrození realizován pouze psanou formou, a tak byla pravopisu přikládána mimořádná závažnost. Změnami pravopisného úzu se také rychle ztrácela grafická kontinuita se staršími památkami. Hned první úprava, tzv. analogická, pochází od J. Dobrovského (definitivně se prosadila r. 1819), který navrhl psát po <s>, <z> tvrdé <y> nebo měkké <i> podle analogie: tzn. nom. pl. *kosi* jako *páni*, ak. a instr. pl. *kosy* jako *pány*, po *c* navrhl psát měkké *i* vždy (právě podle přijetí nebo odmítnutí této reformy se čeští obrozenci rozdělili na již jmenované ypsilonisty a jotisty). V tomto období bylo také zrušeno lišení tvrdého [t] a středového [l] a psaní [u-] na počátku slova jako <v->. Roku 1842 byla provedena tzv. oprava pravopisu skladná (autorem byl P. J. Šafařík), která spočívala v tom, že pro označení [j] se místo starého záznamu pomocí <g>, <y> začalo užívat písmene <j>, pro [g] písmene <g> místo <ğ> a pro označení měkkého dlouhého [i:] se začalo užívat <í> s čárkou. Poslední úpravou českého pravopisu (prosazovanou V. Hankou a J. Frantou Šumavským), proběhnuvší v letech 1849–1850, bylo nahrazení <w> jednoduchým <v> pro označení [v] a nahrazení tradiční grafické podoby diftongu <au> výslovnosti bližší formou <ou>. V období pravopisných úprav bylo také postupně nahrazeno novogotické písmo latinkou.

Ačkoli v zásadních rysech se český pravopis, tak jak ho známe, ustálil v průběhu 1. poloviny 19. století, v některých oblastech, jako jsou např. označování kvantity, psaní slov cizího původu, hranice slov, malá a velká písmena apod., se objevovaly rozdíly. První všeobecně závazná pravopisná pravidla, která se snažila pravopis sjednotit ve všech oblastech, vyšla až v roce 1902 pod názvem *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví* (autorem byl J. Gebauer). V průběhu 20. století byla pravidla českého pravopisu podrobena několika drobným revizím, které se (zbytečně) pateticky nazývají reformami: byla to pravidla z let 1913, 1941, 1957 a naposledy 1993. Změny se obvykle týkaly psaní malých a velkých písmen, slov cizího původu či označování délky samohlásek. Jako jediný větší zásah do pravopisných principů můžeme chápat zjednodušení psaní předložek *s* a *z* v pravidlech z roku 1957 (původní významové kritérium bylo nahrazeno kritériem formálním – a to pádovou vazbou). Všechny změny (svou povahou kosmetické) byly provázeny bouřlivými polemikami.

INTERPUNKCE

Užívání interpunkce k nám pronikalo společně s celou západoevropskou kulturou a civilizací. Vývoj této oblasti českého pravopisu stejně jako jiných oblastí vývoje českého písemnictví reagoval (zpravidla s jistým zpožděním) na inovace šířící se v latinsky psaném kulturním okruhu. I když lze v evropské kultuře počátky interpunkce obecně klást do antiky, interpunkční systém se ustálil až během středověku a raného novověku. Během tohoto období se postupně vytvořilo systémů několik, a to v závislosti na časovém období, kulturních oblastech a zejména typech textů (lišila se např. interpunkce textů ze 14. stol. od interpunkce textů konce 16. stol., interpunkce insulární od interpunkce karolinské nebo interpunkce textů právních od interpunkce liturgických kodexů).¹⁸ Obecně lze říci, že interpunkce zohledňovala dva spolu související faktory 1. mluvenou realizaci textu (především tedy její členění prostřednictvím pauz), 2. syntaktickou stavbou věty a souvětí. Kromě konkrétních textů svědčí o vlivu jmenovaných faktorů středověké rétoriky, které navazující na antickou tradici členily větu (resp. periodu) do tří řádů podle sémanticko-syntaktických kritérií:¹⁹

1. jednotkou nejvyššího řádu je perioda – vnitřně strukturovaný a sémanticky uzavřený celek, který tvoří úplnou myšlenku (obvykle se termínem perioda míní souvětí);
2. jednotkou středního řádu je colón (nebo také membrum) – syntakticky relativně samostatný člen periody, který je významově a také syntakticky uzavřený (perioda je tvořena několika coly);
3. jednotkou nejnižšího řádu je comma (nebo incisum) – úsek (/y) tvořící cola, nejmenší jednotka věty, která má status syntakticky nesamostatného větného prvku na úrovni větné fráze / větného konstituentu (v nové češtině je termín comma ekvivalentní s termínem promluvový úsek).

Takto sémanticky a syntakticky definované jednotky jsou v mluvené řeči signalizovány:

1. koncovými pauzami (perioda, colón),
2. nekoncovými pauzami (colón²⁰, comma).

Právě s těmito pauzami má být kladení interpunkčních znamének asociováno. V tom se však ukrývají nesnáze:

1. Pauzy je někdy obtížné od sebe odlišit.

¹⁸ Poučení o vývoji interpunkce v kulturních prostředí západní Evropy podává Parkes (1992).

¹⁹ Uvedený zjednodušený výklad vychází z moderní české edice *Etymologií* Isidora ze Sevilly (v překladu D. Korta - Isidor ze Sevilly 2000).

²⁰ Jak patrně, status cola je problematický, protože je spjatý jak s koncovými, tak nekoncovými pauzami.

2. Syntaktické hranice jsou signalizovány pauzami, pauzy jsou indikovány interpunkcí. Takže interpunkce se vztahuje jak ke zvukové realizaci věty, tak také k jejímu syntaktickému členění.

Jak již bylo řečeno výše, vývoj interpunkce se realizoval ve středověku velmi bouřlivě a diferencovaně, lišil se nejen podle jednotlivých období a kulturních sfér, ale také podle jednotlivých žánrů (srov. již jmenované dílo Parkese 1992).

I. K organizaci textu se od antiky rozvíjely specifické (písařské) značky (nikoli písmena či interpunkční znaménka), tzv. *notae*. Nejblíže k interpunkci měly tzv. *notae sententiarum*: *obelus* = <†>, <—>, *paragraphus* = <Γ>, <γ>, <I'>, <§> či *parafa* = <¶>.

II. Podobně se od antiky rozvíjel systém tzv. *distinctiones*, tj. interpunkčních znamének (obvykle teček), které se kladly do výšky řádku podle typu pauz:

- *distinctio* <'> tečka na horním řádku, jednotka nejvyššího řádu (ekvivalent tečky);
- *media subdistinctio* <> tečka uprostřed řádku, jednotka středního řádu (ekvivalent novodobého středníku);
- *subdistinctio* <. > tečka na dolním řádku, nejnižší jednotka (ekvivalent čárky).

V některých písařských tradicích se vizuální styl *distinctiones* modifikoval na rozličné podoby, např. <. > <: > <: > nebo <, >, <,, >, <,,, >.

III. Ve středověkých liturgických textech se vytvořil systém tzv. *positurae*:

- *punctus versus* <ḡ >, <: > = signalizoval konec žalmového verše nebo sentence;
- *punctus flexus* <ḡ > = označoval menší střední pauzu (ekvivalent čárky);
- *punctus elevatus* <ḡ >, </ > = označoval větší střední pauzu („praděd“ středníku a dvojtečky);
- *punctus interrogativus* <? >, <ḡ >, < > = signalizoval konec otázky („praděd“ otazníku).

IV. Kromě toho se v dějinách evropské interpunkce vytvořily další symboly *Perentehsis* = (závorky) vyvinuly se ve 14. století jako symboly signalizující vsuvku nebo doplněnou textovou položku.

Virgula plana = symbol označující koncovou pauzu <—>.

Virgula suspensiva = symbol označující nekoncovou pauzu </ > (jeden z předchůdců čárky).

Comma <' > = Tvarově se původně nepodobala moderní čárce; až v raných tiscích získala podobu známou z nové doby <,>.

Simplex ductus <ḡ >, <ḡ > = kritický symbol (původně typ písařských symbolů), který byl kladen do verše k oddělení prvků, jež k sobě nenáležejí, se později vyvinul v interpunkční znaménko.

Uvozovky (typu *guillment*) <<>, <>> = objevily se až v renesanci u italských a francouzských tiskařů, nejprve jako *diple* umístěný doprostřed litery, později jako symbol citace.

V nejstarších českých textech se tato středověká tradice zrcadlí jen zčásti, a to s jistými obtížemi, zejména se vyznačuje rozdílným rozsahem a nejednotností:²¹

- v některých textech interpunkce zcela schází (srov. citované doklady nejstarší české věty a skladby *Slovo do světa stvoření*);
- v některých textech se užívá jen jedno znaménko (tečka, virgula, punctus flexus, později dvojtečka).

Absence interpunkce je možná, protože některé její funkce zastávají jiné písařské uzance (např. psaní velkých písmen *litterae notabiliores* na začátku kapitol, odstavců či samostatných vět; tato členicí funkce verzálek byla podpořena rubrikováním, tj. odlišováním písmene červenou barvou). Pokud se interpunkční znaménka objevila, byla obvykle kladena podle hypotetické zvukové realizace textu (zpravidla texty obsahovaly jedno interpunkční znaménko). Interpunkce se soustavněji začala užívat v rukopisech 15. století – obvykle ve formě dvou znamének, která stále respektovala výdechového členění věty.

Grafiku, která užívá jen jednoho interpunkčního znaménka, demonstruje následující příklad z *Hanušových zlomků Kroniky tzv. Dalimila* (z pol. 14. stol.):

Tranlitterace

wftaw na muodlitw kcierekui gdiefe · atu boleslaw ffwimi ieho ftrieziefe · kdiz kniez waczlaw wzrze bratra fweho · poczie gmu dhiekowati z kwafu czneho

Transkripce

*Vstav na modlitbu, k cirkvi jdíeše,
a tu Boleslav s svými jeho střězieše.
Když kněz Václav uzřě bratra svého,
počě mu děkovati z kvasu ctného.*

V nejstarších českých biblích se užívá také tečka, v mladších rukopisech doprovázená dvojtečnou nebo virgulí. Společně s tečkou se na signalizaci jednotlivých částí periody používá již výše zmíněného psaní velkých písmen (Pečírková – Kreisingerová – Pytlíková 2010 – in Čornejová – Rychnovská – Zemanová /eds./ 2010: 175). Kombinaci tečky a velkých písmen ilustruje následující transliterovaný úryvek z *Bible olomoucké*:

NA počatcie ftworzil boh nebe y zemu · Ale zemie byla neužiteczna · a prazdna · a tmy biechu nad twarzi propasti · a duch boži naffieffe sie nad wodami · I vecie boh bud fwietlo · y ftworzeno gest fwietlo [...]

21 Vývojem české interpunkce se zabývali D. Šlosar (1964, 1966) a S. Králík (1970).

Postupnou proměnu interpunkčních pravidel ve staročeském období můžeme pozorovat na *Bibli pražské*, což je jedna z prvních českých tištěných biblí v konce 15. stol., v níž se vedle tečky klade dvojtečka:

NA počatku stworzil buoh nebe y zemi: zemie pak bieffe nevyztecž/na²² · a neplodna · a tmy biechu po wrchu p<ro>paſti²³: A duch panie vznafjel je nad wodami: Y rzekl buoh · bud ſwietlo · a ſtalo ſe geſt ſwietlo [...]

Velký zlom představuje počátek střední doby, neboť v průběhu 16. století se pod vlivem humanismu a zásluhou masového šíření knihtisku ustaluje interpunkční repertoár v té podobě, v jaké ho známe z moderní doby.

Termíny	Fotokopie	Transliterační značky
Comma, incisum, semicirculus		, '
Virgula, virgula suspensiva, hypostigmé		/
Semicolon, media nota		;
Colon, geminus, membrum, duo puncta		:
Punctus interrogativus I		?
Punctus interrogativus II		?
Punctus exclamativus		!
Punctus, punctum, periodon, periodus, ambitus, circulus		.
Parenthesis, interpositio, interclusio		()

22 Virgula </> signalizuje dělení slov na konci řádku.

23 P<ro> představuje rozepsanou zkratku.

Interpunkce v období od 16. do 18. stol. byla třístupňová a řídila se primárně rytmičko-eufonickými pravidly. Odpovídala tak zvukovému členění složitého humanistického souvětí – periody:

Znaménko nejvyššího řádu <.> ukončovalo samostatné věty nebo souvětí.

Znaménko prostředního řádu <:> oddělovalo myšlenkově a intonačně ucelené úseky periody.

Znaménka nejnižšího řádu <,> </>, která oddělovala promluvové úseky (kladla se mezi východisko a jádro věty, často byly osamostatňovány větné členy, naopak se neoddělovaly krátké vedlejší věty nebo vokativy či apozice).

Vedle toho se užívaly vykřičník, otazník a závorky, a to ve velmi podobných funkcích jako v nč.

Interpunkci češtiny 17. a 18. stol. demonstruje následující příklad z barokní mluvnice češtiny:

Konstanc, J. *Lima linguae bohemicae*. Praha 1667.

SAmý Tytul a prwnj slowjčko této Knjžky to nawrhuge/ že tu neminjm včiti řeči Češské ty/ genžto gj prw nakrátce nevměgj; alebrž ponaprawiti těch kteřj syce došti čerstwě česky mluwjce o něgaká Prawidla gegj zawazugj; neb aspoň nětco ostřegj/ než se obecně děge/ mluwiti magj. Gako na Bruše a Pilnjku toliko ta železa braufýme/ která magjce formu nože neb pjly/ negsau gakby náleželo hladká a ostrá; nýbrž tupá a zubatá: odkudž netak řezagj/ gako škrtagj a štrjškowé drtiny dělagj.

V průběhu 17. a 18. století se objevují dva nové momenty v distribuci interpunkčních znamének

1. středník se užívá jako znaménko čtvrtého řádu (na úrovni mezi čárkou a dvojtečkou);
2. částečně se projevuje tendence k syntaktizaci pravopisu.

Rytmičko-eufonický způsob kladení interpunkčních znamének byl nahrazen novočeským logicko-rytmickým až v průběhu 1. poloviny 19. století.

KOŘENY ČEŠTINY – PRASLOVANŠTINA

FONOLOGICKÝ SYSTÉM PRASLOVANŠTINY V LETECH 600–900 N. L.

V období, kdy se v důsledku stěhování národů jaly Praslované opouštět svou pravlast, začaly na fonologický systém praslovanštiny působit změny, které byly sice všem praslovanským dialektům společné, které se však v jednotlivostech vyznačovaly odlišnými výsledky či průběhem. V důsledku těchto změn nastal proces nářečního štěpení praslovanštiny, na jehož základě se postupně konstituovaly tři dialekty pozdní praslovanštiny (západní, východní a jižní).

Výchozí fonologický systém praslovanštiny před nářečním štěpením lze rekonstruovat následovně:

Krátké vokály

	přední	zadní
vysoké	ī	ū
nízké	ē	ā

Dlouhé vokály

	přední	zadní
vysoké	ī̄	ū̄
nízké	ē̄	ā̄

Vokál *ā vznikl splynutím ide. *a* a *o* v jeden otevřený a labializovaný vokál. Jak je z tabulky zřejmé, vokály se vyznačovaly opozicí přední - zadní vokál (*ī-ū, ē-ā, ī-ū, ē-ā*), krátký - dlouhý vokál (*ī-ī̄, ē-ē̄, ū-ū̄, ā-ā̄*) a vysoký - nízký vokál, event. zavřený - otevřený vokál (*ī-ē, ī̄-ē̄, ū-ā, ū̄-ā̄*).

Praslovanština disponovala čtyřmi klesavými diftongy, které bychom podle pozice vokalického komponentu mohli dělit na přední a zadní:

přední	zadní
<i>eī</i>	<i>āī</i>
<i>eū</i>	<i>āū</i>

Původní indoevropské slabikotvorné sonanty měly v psl. zřejmě neslabičný charakter: ve slabice se vedle nich vyskytovala ústní samohláska, jejíž kvalita byla způsobena měkkostí / tvrdostí sonanty (historicky viděno lze tedy u nich podobně jako u monofongů a diftongů stanovit základní opozici přední - zadní foném):

- za měkkou sonantu: **r̥* > *ř, **l̥* > **l̂*, **m̥* > *im, **ŋ̥* > *in;
- za tvrdou sonantu: *r > *řr, *l > *úl, *m > *úm, *ŋ > *ün.

Slabikotvorné likvidy se podobně jako vokály vyznačovaly opozicí dlouhá - krátká likvida (podobně jako v současné slovenštině).

Konsonantický systém byl ve srovnání s většinou současných slovanských jazyků prostý:

místo artikulace			labiály	alveoláry	palatály	veláry
způsob artikulace						
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i>	<i>t</i>		<i>k</i>
		znělé	<i>b</i>	<i>d</i>		<i>g</i>
	nazální		<i>m</i>	<i>n</i>		
semiokluzívy		neznělé				
		znělé				
konstriktivy		neznělé		<i>s</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w</i>	<i>z</i>		
	laterální			<i>l</i>		
	vibranty			<i>r</i>		
	aproximanty				<i>j</i>	

Konsonant *ch* je slovanská inovace: vytvořil se na počátku psl., a to z ide. *s nacházejícího se bezprostředně po *i u r k* (tzv. zákon *ruki*). Konsonantický systém se vyznačoval opozicemi 1) znělosti – neznělosti (*b-p, d-t, z-s, g-k*), 2) nekontinuálnosti – kontinuálnosti (*b-w, t-s, z-d, k-ch*), 3) nazálnosti – nenazálnosti (*m-b, n-d*).

Ve vývoji fonologického systému psl. lze odlišit tři zásadní tendence, které mají povahu jazykových zákonů:

- I. Palatalizace a přehlásky.
- II. Tendence k progresivní sonoritě slabiky.
- III. Defonologizace kvantity.

I. PALATALIZACE A PŘEHLÁSKY

1) Palatalizace velár

Za příčinu palatalizací se tradičně považuje slabičná harmonie (tendence k asimilaci místa artikulace konsonantů a vokálů v rámci slabiky). Této změně podléhají veláry *k g ch*, které se v kontaktu s přední samohláskou mění na měkké alveolární konsonanty. Celkem rozlišujeme tři palatalizace (1., 2. a 3. palatalizace velár, přičemž existence 3. palatalizace je sporná). Palatalizace dělíme:

- a) podle pozice fonému, jež působí palatalizace, vůči palatalizované veláře:
- regresivní neboli zpětná = foném následuje za velárou (1. a 2. palatalizace);
  - progresivní = foném veláře předchází (3. palatalizace).
- b) podle fonému působícího palatalizace:
- přední vokály **i, *e* (1. a 3. palatalizace);
  - zadní diftong **aj* (2. palatalizace).

1. palatalizace velár

Předpokládáme, že tato změna proběhla v 5. století. Její výsledky jsou v zásadě společně všem slovanským jazykům.

<i>*k > č</i>	<i>*kelověkъ > *čelověkъ (člověk)</i> <i>*vılke > *vılče (stč. vlče → vlku)</i>
<i>*g > *dž > ž</i>	<i>*givās > *živās (> živ)</i> <i>*bāge > *bāže (bože)</i>
<i>*ch > š</i>	germ. <i>hētaz > *šētās (šat)</i> <i>*māučhikā > *māušīkā (muška)</i>

V vývoji souhláskových skupin *sk, zg, sch* lze v jednotlivých větvích slovanských jazyků pozorovat rozdílné výsledky 1. palatalizace: v západoslovanských a východoslovanských jazycích se vyvinulo *šč, ždž, š*, kdežto v jihoslovanských *št, žd, š* (**piskēla > stč. píščala, stsl. pištalb*).

2. palatalizace velár

Byla způsobena **ě* nebo **i*, které vznikly z diftongu **aj*. Průběh této změny klademe do období přelomu 6. a 7. stol.: do značné míry nás k takové dataci nutí relativní chronologie, neboť tato změna mohla proběhnout až po monoftongizaci diftongu **aj > *ě / *i*:

*k > c	germ. <i>kaisar</i> > * <i>cēsarb</i> * <i>vīlki</i> > * <i>vīlci</i> (<i>vlci</i>)
*g > dz > z	* <i>vārgi</i> > * <i>vārdzi</i> (<i>vrazi</i>) * <i>bāgēchū</i> > * <i>bādzēchū</i> (<i>bozích</i>)
*ch > ś / š	* <i>māuchē</i> > * <i>māusē</i> / * <i>māušē</i> (srov. stsl. <i>musē</i> X nč. <i>mouše</i>)

Jak je z nejednoznačného výsledku *ch* > *ś* / *š* zřejmé, 2. palatalizace velár neměla ve všech slovanských jazycích stejný průběh. Ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích se vyvinula měkká sykavka *ś, kdežto v záposlovanských dialektech (s výjimkou středoslovanských dialektů, jež jsou přirozenouází spisovné slovenštiny) se ustanovilo š: nč. *Češi* X slov. *Česi*.

Rozdíly ve výsledcích 2. palatalizace velár lze pozorovat v odlišném vývoji souhláskových skupin:

- v záposlovanských jazycích zůstaly zachovány skupiny *kv, *gv (a zřejmě i *chv), kdežto ve východoslovanských a jihoslovanských podlehy velary 2. palatalizaci velár: *kvētā > *cvētā (stsl. *cvětō*), *gvēzdā > *dzvēzdā (stsl. *dzvězda*);
- rozdílnými výsledky se vyznačují také palatalizace souhláskových skupin *sk*, *zg*: v záposlovanských a východoslovanských jazycích *šč*, *ždž* (později *št*, *žd'*), kdežto v jihoslovanských *sc*, *zdz* (později *st*, *zd*): *dāškē > stč. *dščē*; stsl. *dščē*.

3. palatalizace velár

Jak již bylo řečeno výše, výsledky této palatalizace jsou shodné s výsledky palatalizace 2. (*c*, *dz*, *ś/š*), na rozdíl od 2. palatalizace je 3. palatalizace progresivní: jejím spouštěčem je *i. Průběh této změny je však nepravidelný, v řadě fonologických kontextů neproběhla - za zábranu, která blokovala její realizaci, se obvykle považuje konsonant *migla (*mlha*). Zpravidla se klade do 7. stol. V kontextu slovanských (či vůbec ide.) jazyků je její průběh překvapivý, neboť představuje případ nadslabičné (či heterosylabické) harmonie. To bývá zpravidla chápáno jako možný vliv altajských jazyků, v nichž se případy nadslabičné harmonie vyskytují. Možnost externího vlivu altajských jazyků na psl. je velmi reálná, neboť Praslované byly v tomto období ve styku s Huny (5. stol.), Avary (6.-8. stol.), Protobulhary (5.-9. stol.) a Chazary (7.-10. stol.).

V historické a srovnávací slavistice je existence 3. palatalizace přijímána s velkými rozpaky: řada slavistů (jako např. F. Kopečný) její existenci odmítá - její domnělé doklady pak odpůrci 3. palatalizace považují za napodobení výsledků 2. palatalizace.

*k > c	* <i>ǣtikǣ</i> > * <i>ǣtice</i> ²⁴ (stsl. <i>otъcъ</i> , č. <i>otec</i>) lit. <i>vainikas</i> > * <i>věņcъ</i>
*g > dz > z	* <i>jingā</i> > * <i>ǰedzā</i> (,ježibaba, jezinka') germ. <i>kuningaz</i> > * <i>kъņędzъ</i> (<i>kněz</i>)
*ch > ś / š	* <i>vichěchū</i> > * <i>visěchū</i> / * <i>višěchū</i> (stsl. <i>vъsěchъ</i> X č. <i>všech</i>)

2) Jotace

V mnohem větší šíři zasáhla konsonantický systém psl. palatalizace způsobená neslabičným *i* (*j*) následujícím za konsonantem. Chronologie této změny není úplně jednoznačná: bývá kladena do 7. a 8. století.

Veláry mají výsledky shodné s výsledky 1. palatalizace velár:

*kj > č	* <i>plǣkjǝ</i> > * <i>plǣčǝ</i> (<i>pláču</i>)
*gj > *dž > ž	* <i>lūgjǝ</i> > * <i>lūžǝ</i> (<i>lžu</i>)
*chj > š	* <i>dūchjǝ</i> > * <i>dūšǝ</i> (<i>dýchám</i>)

Některé případy jotace jsou ve výsledcích všem slovanským jazykům společné:

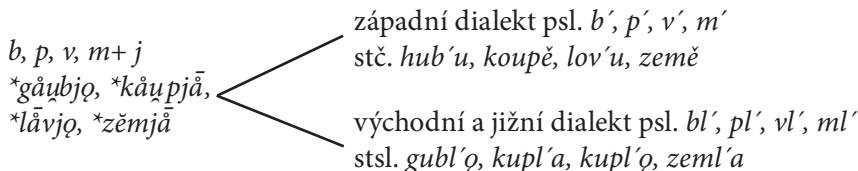
*rj > r'	* <i>ǣrjǝ</i> > * <i>ǣr'ǝ</i> (<i>orám</i>)
*lj > l'	* <i>pǣlje</i> > * <i>pǣl'e</i>
*nj > n'	* <i>kǣnjǝ</i> > * <i>kǣn'ǝ</i> (<i>kůň</i>)
*sj > š	* <i>sjiti</i> > * <i>šiti</i> (<i>šít</i>)
*zj > ž	* <i>vǣzjǝ</i> > * <i>vǣžǝ</i> (<i>vozím</i>)

Vysokou mírou diferencí ve střídnících se vyznačuje jotace *t, d*:

- t, d + j*
*světja, *medja
- západní dialekt psl. *c', dz'* (později *z*) – **svěc'a*, *medza
  - východní dialekt psl. *č, ž* – *svěča, *meža
  - jihoslovanské jazyky se ve výsledcích liší
    - slovinština *č, j* – *sveča*, *meja*
    - stsl. a bulharština *št, žd* – *svěšta*, *mežda*
    - makedonština *k', g'* – *svěk'a*, *meg'a*
    - srbština, chorvatština, bosenština *c', dz'* (čakavština *t*) *svec'a*, *medz'a*

²⁴ Po palatalizaci se *ǣ* ocitlo v pozici po měkké souhlásce, což vedlo k jeho přehlásce v *e* (viz níže).

U labiál je zřejmý rozdíl mezi východo- a jihoslovanskými jazyky na jedné straně a západoslovanskými jazyky na straně druhé. V prvním případě se vytvořilo na místě *j* tzv. *l*-epentetické, v případě druhém je na místě jotace měkká labiála:

Dosud ne zcela uspokojivě zodpovězenou otázkou historické slavistiky zůstává to, jestli *l*-epentetické 1. nebylo v západním dialektu praslovanštiny nikdy přítomno, 2. se sice zpočátku vytvořilo i v západním dialektu praslovanštiny, avšak v dalším vývoji bylo podobně jako v bulharštině odstraněno. Soudě podle některých dokladů se zdá jako pravděpodobná varianta 1.

3) Přehlásky *'ā > e, *'u > *i

Tato změna zasáhla zadní samohlásky v pozici po *j* – jejím výsledkem jsou přední samohlásky. Provedení přehlásek lze chápat jako výsledek tendence k harmonizaci artikulace v rámci slabiky:

<i>*sjūti > *sjīti (šítí)</i>
<i>*jūgā > *jīgā (jho)</i>
<i>*mārjā > *mārje (moře)</i>
<i>*jāgā > *jēgo (jeho)</i>

V některých případech je tato palatalizace způsobena měkkostí vzniklé z diftongu *ej:

*teudjās > *t'udjās > stsl. štuzdb / č. cizí (< stč. cuzí)

II. TENDENCE K PROGRESIVNÍ SONORITĚ SLABIKY

V rozmezí 6. a 8. stol. působil v psl. slabičný zákon, který vedl k důležitě přestavbě slabiky. Na základě jeho působení se psl. slabiky přetvořily tak, aby končily fonémem s nejvyšší mírou tónové složky (prototypicky vokálem nebo slabikotvornou likvidou): takto končící slabiky se interpretují jako slabiky s progresivní sonoritou slabiky (tradičně se tento proces nazývá zákon otevřených slabik – otevřená slabika končí na vokál, což je typický, nikoli však jediný kontext slabik s progresivní sonoritou).

1) Monoftongizace klesavých diftongů

Na základě monoftongizace byly odstraněny všechny klesavé diftongy. Tato změna proběhla v 6. stol. Všechny vokály vzniklé monoftongizací byly dlouhé.

*eĭ > *i

Tento případ monoftongizace má vždy shodné výsledky (nezávisle na slovní pozici či předchozím konsonantu). Tomuto typu monoftongizace podlehly také diftongy *āĭ, jejichž *ā se v pozici po měkké souhláске změnilo na e v důsledku přehlásky *'ā > *e:

*eĭ > *i	*zeĭmā > zima
	*veĭdās > *vidǫ
	*eĭti > *iti
	*kon'āĭchŭ > *kon'eĭchŭ > *koni- chǫ X *raběchǫ

*eu > *'u

Za tento přední diftong se vytvořilo měkkící 'u:

*eu > *u / *'u	*pleuteĭ > *pluti
	*leubās > *l'ubǫ
	*pleutja > *pl'uca (plíce)
	*leudĭje > *l'udbje

Měkkost vzniklá při monoftongizaci *eu > *'u působila palatalizaci labiál a alveolár (jotaci).

*āi > ě / i

Výsledkem monoftongizace diftongu *āi může být ě nebo i, a to v závislosti na slovní pozici a slabičné intonaci.

a) uprostřed slova vznikne vždy ě:

*āi > *ě	germ. <i>kaīsar</i> > *cēsarǫ
	*kāīnā > *cěna
	*vāīdeti > *věděti

b) ve finální pozici může vzniknou ě, nebo i, což závisí na slabičné intonaci – pod circumflexovou intonací vznikne ě, pod akutovou i:

*āi > *ě	*rābāi > *rabě (lok. sg.)
	lit. <i>rankai</i> > *rǫčě
*āi > *i	*rābāi > *rabi (nom. pl.)
	*nesāi > *nesi (imperativ nes)

*āu > u

Výsledky této změny jsou vždy stejné:

*āu > *u	gót. <i>au̯sō</i> > *ucho
	lit. <i>sausas</i> > *suchǫ
	*tāurās > *turǫ
	*sūnāu > *synu

2) Vývoj skupin TārT, TāIT, TerT, TeIT

(metateze likvid / východoslovanské plnohlásí)

Mezi další zásadní změnu způsobenou tendencí k progresivní sonoritě slabiky patří vývoj skupin TārT, TāIT, TerT, TeIT (T v tomto zápisu signalizuje jakýkoli konsonant). Jde tedy o vývoj slabik končících na neslabičnou likvidu, které předchází samohláska ā, e. Jelikož se vokál vyznačuje vyšší mírou sonority než následující neslabičný konsonant, musela být taková slabika v důsledku působící tendence k progresivní sonoritě přebudována:

- a) V západním a jižním dialektu praslovanštiny došlo k přesmyku (metatezi) likvid.
- V jižním dialektu psl. a v československé větvi jazyků západoslovanských došlo k zdloužení vokálu (a jeho následné změně *o > *ā̄ > a, *e > *ē̄ > ě – srov. níže defonologizace kvantity):

<i>TārT</i> > <i>TārT</i>	*bārdā̄ > *brādā̄ (brada)
	*kārvā̄ > *krāvā̄ (kráva)
<i>TālT</i> > <i>TlāT</i>	*kāldā̄ > *klādā̄ (kláda)
	*gālsās̄ > *glās̄ (hlas)
<i>TērT</i> > <i>TrēT</i>	*bērgās̄ > *brēgās̄ (břeh)
	*bērzā̄ > *brēzā̄ (bříza)
<i>TēlT</i> > <i>Tlēt</i>	*pēlvā̄ > *plēvā̄ (pleva)
	*mēlkā̄ > *mlēkā̄ (mléko)

- V lechické a lužické větvi západoslovanských jazyků nedošlo k dloužení, a tudíž zůstala zachována původní krátká samohláska:

<i>TārT</i> > <i>TārT</i>	*bārdā̄ > *brādā̄ (broda) ²⁵
	*kārvā̄ > *krāvā̄ (krowa) ²⁶
<i>TālT</i> > <i>TlāT</i>	*kāldā̄ > *klādā̄ (kłoda)
	*gālsās̄ > *glās̄ (głos)
<i>TerT</i> > <i>TrēT</i>	*bērgās̄ > *brēgās̄ (brzeg)
	*bērzā̄ > *brēzā̄ (brzoza)
<i>TēlT</i> > <i>Tlēt</i>	*pēlvā̄ > *plēvā̄ (plowa)
	*mēlkā̄ > *mlēkā̄ (mleko)

- b) Ve východním dialektu psl. se vývoj uvedených skupin přizpůsobil tendenci k progresivní sonoritě slabiky jinak: namísto metateze došlo k reduplikaci (zkopírování) prvního vokálu za likvidu. S výjimkou skupiny *TelT* zůstala také zachována kvantita a kvalita vokálu:

²⁵ Podoby citované v závorce pocházejí z polštiny.

²⁶ V některých případech dokonce metateze vůbec neproběhla, srov. toponymum *Karwina* (obsahující původní strukturu *TorT*).

<i>TārT</i> > <i>Tār̄T</i>	* <i>bārdā</i> > * <i>bārādā</i> (<i>boroda</i>) ²⁷
	* <i>kārvā</i> > * <i>kārāvā</i> (<i>korova</i>)
<i>TālT</i> > <i>Tāl̄T</i>	* <i>kāldā</i> > * <i>kālādā</i> (<i>koloda</i>)
	* <i>gālsās</i> > * <i>gālāsā</i> (<i>golos</i>)
<i>TērT</i> > <i>Tēr̄T</i>	* <i>bērgās</i> > * <i>bērēgās</i> (<i>bereg</i>)
	* <i>bērzā</i> > * <i>bērēzā</i> (<i>berēza</i>)
<i>TēlT</i> > <i>Tēl̄T</i>	* <i>pēlvā</i> > * <i>pālāvā</i> (<i>polova</i>)
	* <i>mēlkā</i> > * <i>mālākā</i> (<i>moloko</i>)

Ve všech dialektech psł. proběhla metateze likvid v iniciální slovní pozici (tj. i ve východoslovanských jazycích, ve kterých v jiné slovní pozici nastalo tzv. plnohlási):

<i>ārT</i> > <i>ār̄T</i>	* <i>ārmen</i> > * <i>rāmę</i> (<i>rámě</i>)
	* <i>ārdlā</i> > * <i>rādlā</i> (<i>rádlo</i>)
<i>ālT</i> > <i>āl̄T</i>	* <i>ālkāti</i> > * <i>lākāti</i> (<i>lákati</i>)
	* <i>ālnījī</i> > * <i>lānījī</i> (<i>laň</i>) ²⁸

Výsledky vývoje supin *ērT, *ēlT jsou nejisté, proto je zde neuvádíme.

Mezi slovanskými jazyky lze pozorovat rozdíly v kvalitě výsledné samohlásky. Zejména se to týká rozdílů mezi severoslovanskými jazyky, v nichž se ve vyšší míře objevuje *roT*, *loT*, a jihoslovanskými jazyky, ve kterých se na stejném místě vyskytuje *raT*, *laT*. Tento rozdíl je patrný ze srovnání češtiny se slovenštinou (spisovnou slovenštinou a středoslovanskými dialektly, které se vyznačují některými jazykovými prvky shodnými s jihoslovanskými jazyky): č. *růst* (< stč. *rósti*) X slov. *rást*, č. *rozsocha* X slov. *rázsocha*, č. *rožeň* X slov. *ražeň*, č. *loket* X slov. *lakeť*, č. *loni* X slov. *vłani*. Podoby obsahující *a* máme v ojedinělých dokladech doloženy také z českých dialektů (*rasocha*, *racochejl*, *roští*, *rozsochatý vršek stromu*, *ratolest* < *letorast*). Zpravidla se tento rozdíl vysvětluje jako výsledek odlišného vývoje samohláskové délky těchto vokálů, která se odvozuje od odlišné intonace (v severoslovanských jazycích se ve slabikách s intonací akutovou vyvinulo *raT*, *laT*, kdežto ve slabikách s intonací taženou *roT*, *loT*).

27 Podoby citované v závorce pocházejí z ruštiny.

28 Jiný vývoj náslovného *ārT, *ālT*, který je podobně jako východoslovanské plnohlási založen na reduplikaci, naznačuje stsl., ve které se na místo *ārT, *ālT* vyskytuje *ar̄oT*, *al̄oT* (tj. tvrdý jer se nachází v pozici, do které se při metatezi likvid posunula samohláska *ā): *al̄onii* (*laň*), *al̄očn̄o* (*lačný*). *al̄okati*/*lakati* (*lákati*).

3) Vývoj ide. slabikotvorných likvid *r, *l

Jak již bylo řečeno, z ide. slabikotvorných likvid se v protobaltském období staly likvidy neslabičné. V rámci tohoto procesu se u původem měkkých likvid vydělil vokál *i, kdežto u původně tvrdých likvid vokál *ü: *r' > *ir, *l' > *il, *r' > *im, *l' > *in; *r > *ür, *l > *ül, *r > *üm, *l > *ün. Struktura slabik s původně slabikotvornými likvidami byla však v přímém rozporu s působením tendence k progresivní sonoritě slabiky: na konci slabiky se nacházela neslabičná likvida, která se vyznačovala nižší mírou sonority než předchozí vokál *i, *ü. Proto došlo k redukci prvního vokálu a k obnovení slabikotvornosti likvid. Redukovaný vokál považujeme za průvodní vokál a značíme ho jako indexový jer (ačkoli o skutečný jer nejde): *ir > *^or, *il > *^ol, *ür > *^or, *ül > *^ol. Vycházejíce ze značně diferencovaných výsledků vývoje slabičných likvid v jednotlivých slovanských jazycích, usuzujeme, že status těchto likvid byl proměnlivý: bylo by např. možné předpokládat, že se průvodní vokál přesunul za likvidu, tj. *r^o / *l^o, *r^o / *l^o, event. že pozice průvodního vokálu kolísala, tj. *^or / *r^o, *^ol / *l^o, *^or / *r^o, *^ol / *l^o, dokonce by bylo možno spekulovat o možnosti, že byl průvodní vokál zkopírován z antepozice do postpozice, tj. *^or^o, *^ol^o, *^or^o, *^ol^o (tj. že lze rekonstruovat východisko, z něhož se v ruštině vyvinulo tzv. 2. plnohlási). Ve stsl. se průvodní vokál ustálil za likvidou, přičemž má podobu *o*. Pro sledování linie vývoje psl., na niž navazuje čeština, je důležitý předpoklad vývojového stupně *^or, *^ol, *^or, *^ol:

*ir > * ^o r	*sīrpās > *s ^o rās (srp)
	*čīrnās > *č ^o r ^o nās (černý)
*il > * ^o l	*pīlnās > *p ^o lnās (plný)
	*dīlgās > *d ^o lnās (dlouhý)
*ür > * ^o r	*būr ^o zās > *b ^o r ^o zās (brzo)
	*būr ^o lāgās > *b ^o r ^o lōgās (brloh)
*ül > * ^o l	*pūlkās > *p ^o lkās (pluk)
	*sūlnce > *s ^o l ^o ce (slunce)

	*sīrpās	*čīrnās	*pīlnās	*dīlgās	*būr ^o zās	*būr ^o lāgās	*pūlkās	*sūlnce
č. ²⁹	srp	černý	plný	dlouhý	brzy	brloh	pluk	slunce
pol.	sierp	czarny	pełny	długi	bardzo	barłóg	pułk	słońce
slov.	srp	čierny	plný	dlhý	–	brloh	pluk	slnko

29 Přehled má ilustrativní funkci, nemůže zachytit všechny změny, kterým původní slabikotvorné likvidy či jejich střídnice v jednotlivých slovanských jazycích podlely v mladších vývojových fázích.

luž.	<i>serp</i>	<i>čorny</i> (hl.)	<i>połny</i>	<i>dołhi</i>	<i>borzy</i> (-e)	<i>borłoh</i> (hl.)	<i>połk</i> (hl.)	<i>słońco</i> (hl.)
		<i>carny</i> (hl.)		<i>dłjuki</i>		<i>bartog</i> (hl.)		<i>słyńco</i> (hl.)
r.	<i>serp</i>	<i>čěrný</i>	<i>połnyj</i>	<i>dolgij</i>	<i>borzozj</i>	<i>berloga</i>	<i>polk</i>	<i>solnce</i>
ukr.	<i>serp</i>	<i>čornyj</i>	<i>pownyj</i>	<i>dovhyj</i>	<i>borzo</i>	<i>berloha</i>	<i>polk</i>	<i>sonce</i>
br.	<i>serp/ sjarpa</i>	<i>čorny</i>	<i>poŭny</i>	<i>douhi</i>	<i>bordzy</i>	<i>bjarloh</i>	<i>polk</i>	<i>sonca</i>
stsl.	<i>srǫpъ</i>	<i>črǫnъ</i>	<i>plǫnъ</i>	<i>dlǫgъ</i>	<i>brǫzъ</i>	–	<i>plǫkъ</i>	<i>sblǫnce</i>
sln.	<i>srp</i>	<i>črn</i>	<i>poln</i>	<i>dolg</i>	<i>brz</i>	<i>brlog</i>	<i>polk</i>	<i>sonce</i>
sch.	<i>srp</i>	<i>crn</i>	<i>pun</i>	<i>dug</i>	<i>brz</i>	<i>brlog</i>	<i>puk</i>	<i>sunce</i>
b.	<i>sǎrp</i>	<i>čeren</i>	<i>pǎlen</i>	<i>dǎlǎg</i>	<i>bǎrz</i>	<i>bǎrloga</i>	<i>polk</i>	<i>slǎnce</i>
mk.	<i>srp</i>	<i>crn</i>	<i>poln</i>	<i>dolg</i>	<i>brz</i>	<i>brlog</i>	<i>polk</i>	<i>sonce</i>

4) Vznik nosovek

V průběhu 8. a 9. stol. podlehla v důsledku působení tendence k progresivní sonoritě slabiky dvojice vokál + *n/m* na konci slabiky nazalizaci: z těchto dvou fonémů vznikla nosovka neboli vokál, při jehož artikulaci se zapojuje také nosní dutina. Počet a charakter psl. nosovek je předmětem diskusí paleoslovenistů, v našem výkladu předpokládáme existenci dvou nosovek: přední nosovky *ɛ a zadní nosovky *ɔ. Psl. nosovky se vyvinuly z následujících kombinací:

* <i>un</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>bundǎm</i> > * <i>bɔdɔ</i> (<i>budu</i>)
* <i>ǎn</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>rǎnkǎ</i> > * <i>rɔkǎ</i> (<i>ruka</i>)
* <i>um</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>dumti</i> > * <i>dɔti</i> (<i>dout</i>)
* <i>ǎm</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>zǎmbǎs</i> > * <i>zɔbǎs</i> (<i>zub</i>)
* <i>in</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>pǎmintis</i> > * <i>pamɛtis</i> (<i>paměť</i>)
* <i>en</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>pentis</i> > * <i>pɛtis</i> (<i>pět</i>)
* <i>im</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>děsimtis</i> > * <i>děšɛtis</i> (<i>deset</i>)
* <i>em</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>tremstej</i> > * <i>trɛstej</i> (<i>třásti</i>)

5) Vývoj ostatních konsonantů na konci slabiky

Jestliže se konsonant vyskytoval na konci slabiky, a) mohl zaniknout, b) mohla se před něj přesunout hranice slabiky.

Zánik konsonantů se realizoval zejména na konci slova:

*děšētis > *děšēti (*deset*)

*sūnūm > *sūnū (ak. sg. *syn*)

Vzhledem k tomu, že se v jistých případech ze spojení vokálu a finálního *m* vyvinula koncovka, zatímco v jiných případech finální *m* zaniklo, lze usuzovat, že tato změna se odehrávala ve stejné době jako nazalizace (vznik nosovek):

*žěňām > *žěňo (ak. sg. *ženu*)

*ārbām > *ārbā (ak. sg. *rab*)

K zániku souhlásek na hranici slabiky docházelo také uvnitř slova. Tato změna se týkala zejména labiálů na konci slabiky:

* <i>pt</i> > * <i>t</i>	* <i>těpti</i> > * <i>těti</i> (<i>tepat</i>)
* <i>bn</i> > * <i>n</i>	* <i>gūbnōti</i> > * <i>gūnōti</i> (<i>hynout</i>)
* <i>pn</i> > * <i>n</i>	* <i>sūpnūs</i> > * <i>sūnū</i> (<i>sen</i>)

V ostatních případech nastala reanalýza slabičné struktury, na jejímž základě se souhláska nacházející se na konci slabiky stala součástí slabiky následující:

**plēs|ti* > **plē|sti* (*plést*)

**kūn|jemu* > **kū|němu* (*k němu*)

**plēt|lū* > **plē|tlū* (*pletl*)

Ve východním a jižním dialektu praslovanštiny nastal jiný vývoj skupiny *td*, *dl*, než v dialektu západním, srov. č. *mýdlo* X rus. *mylo*, č. *rádlo* X sln. *ralo*. Mezi východním a jižním dialektem psl. na jedné straně a dialektem západním na straně druhé byl ještě rozdíl ve vývoji skupiny *dn* ve slově *vędnōti (čes. *vadnout* X ukr. *vjanuty*, sln. *veniti*).

Po provedení těchto změn se v psl. vyskytovaly velmi zřídka případy slov končících na souhlásku: výjimky tvořily předložky, které ve fonologickém řetězci tvořily se svým syntaktickým substantivem jedno „fonetické slovo“ (přízvukový takt): *sōn, *vōn, *jbz.

6) Proteze a hiát

S tendencí k progresivní sonoritě slabiky bývá zpravidla spojován vývoj protetických a hiátových konsonantů v psl.: jde o neetymologické konsonanty, které se vytvořily před samohláskou nalézající se začátku slova (proteze) nebo za jinou samohláskou (hiát). Vývoj protetických a hiátových konsonantů v psl. je však velmi složitý proces, který se realizoval v různých časových úsecích a vyznačuje se odlišnými výsledky, leckdy územně diferencovanými (srov. č. *jako* X slov. *ako*, č. *vajce* X sch. *jajce*, č. *jezero* X r. *ozero*):

Proteze

* <i>ū-</i> > * <i>vy-</i>	* <i>ūdrā</i> > * <i>vūdrā</i> (<i>vydra</i>)
* <i>ī-</i> > * <i>jī-</i>	* <i>īteĭ</i> > * <i>jīteĭ</i> (<i>jíti</i>)
* <i>ě-</i> > * <i>jě-</i>	* <i>ěstī</i> > * <i>jěstī</i> (<i>jest</i>)
* <i>ǣ-</i> > * <i>jǣ-</i>	* <i>ǣgnę</i> > * <i>jǣgnę</i> (<i>jehně</i>)

Hiát

*- <i>v-</i>	* <i>ruko-ętb</i> > * <i>ruko-v-ętb</i> (<i>rukověť</i>)
	* <i>medŭ-ēdŭs</i> > * <i>medŭ-v-ēdŭs</i> (<i>medvěd</i>)
*- <i>j-</i>	* <i>ruko-ętb</i> > * <i>ruko-j-ętb</i> (<i>rukojeť</i>)

III. DEFONOLOGIZACE KVANTITY

V průběhu 9. stol. se proměnila kvalita řady samohlásek. Tato změna se řídila vokalicou délkou, nebo krátkostí jednotlivých vokálů.

Někdy se tato změna nazývá přechod kvantity v kvalitu. Po této změně pozbyla samohlásková kvantita na určitou dobu charakter distinktivního rysu. V jistých pozicích sice samohlásková délka zůstala zachována, neměla však schopnost odlišit slovní význam.

* $\bar{u}$ > $\bar{v}$	* $\bar{s}\bar{u}\bar{n}\bar{u}\bar{s}$ > * $\bar{s}\bar{y}\bar{n}\bar{v}$ (<i>syn</i>)
* $\bar{u}$ > $\bar{y}$	* $\bar{b}\bar{u}\bar{i}$ > * $\bar{b}\bar{y}\bar{i}$ (<i>být</i>)
* $\bar{a}$ > $\bar{o}$	* $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{a}$ > * $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{o}$ (<i>léto</i>)
* $\bar{a}$ > $\bar{a}$	* $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$ > * $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$
* $\bar{e}$ > $\bar{e}$	* $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$ > * $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$
* $\bar{e}$ > $\bar{e}$	* $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{a}$ > * $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{o}$ (<i>léto</i>)
* $\bar{i}$ > $\bar{v}$	* $\bar{d}\bar{i}\bar{n}\bar{i}\bar{s}$ > * $\bar{d}\bar{i}\bar{n}\bar{i}$ > * $\bar{d}\bar{v}\bar{n}\bar{v}$ (<i>den</i>)
* $\bar{i}$ > $\bar{i}$	* $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{u}\bar{n}\bar{i}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{y}\bar{n}\bar{i}$

V některých afixech se setkáváme s překvapivými výsledky defonologizace. Zejména se to týká nom. a ak. sg. *o*-kmenů a 1. os. sg. aoristu, v nichž se z * $\bar{a}$ namísto očekávaného *o* vytvořil * $\bar{v}$. Nepravidelné výsledky se však vyskytují také v nom. sg. *r*-kmenů (jak ukazuje poslední doklad * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{e}\bar{r}$):

* $\bar{a}$ > $\bar{v}$	nom. sg. * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}\bar{s}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{v}$
	ak. sg. * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{v}$
	1. os. sg. * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{a}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{v}$
	1. os. sg. * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{s}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{s}\bar{a}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{s}\bar{v}$
* $\bar{a}$ > $\bar{v}$	nom. sg. * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}\bar{s}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{v}$
	ak. sg. * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{v}$
* $\bar{e}$ > $\bar{v}$	nom. sg. * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{e}\bar{r}$ > * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{e}$ > * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{i}$

S touto změnou snad lze spojovat dispalatalizaci *ě > a v pozici po ž, š, č, j. Tato změna však nejspíše souvisí s tím, že na sklonku psl. došlo k přehodnocení jař, které mělo původně status nízkého vokálu [ä].

*krīčěti > *kričati (křičet)

*lěžěti > *ležati (ležet)

*slūšěti > *slyšati (slyšet)

*bǎjěti > *bojati (bát)

FONOLOGICKÝ SYSTÉM POZDNÍ PRASLOVANŠTINY

Vokalický systém západního dialektu pozdní praslovanštiny, z něhož se vyvinula pračestina, si lze představit následovně:

	redukované		neredukované				
	přední	zadní	ústní			nosové	
			přední	střední	zadní	přední	zadní
vysoké			<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>		
středové	<i>ɐ</i>	<i>ɔ</i>	<i>e</i>		<i>o</i>	<i>ɛ</i>	<i>ɔ̃</i>
nízké			<i>ě (ä)</i>		<i>a</i>		

Jak je z tabulky patrné, pro fonologický systém pozdní psl. je 1. rozhodující opozice přední – zadní vokál (jedině středový vokál *y* by bylo možno interpretovat jako nezaokrouhlený protějšek *u*), 2. není relevantní opozice vokalické kvantity, protože, jak bylo řečeno výše, v 9. stol. proběhla defonologizace kvantity, a tak vokalická kvantita ztratila v pozdní psl. status distinktivního rysu. Nicméně kvantita zůstala zachována jako fonetická vlastnost, a tak (vývojově viděno, tj. podle výsledného vokálu) by bylo možno za krátké vokály považovat *ɐ*, *e*, *ɔ*, kdežto za dlouhé *i*, *ě*, *y*, *u*, *o*, *a*, 3. je nutno počítat minimálně se dvěma nosovými samohláskami (někdy se uvažuje o jejich dalších pozičních variantách, což je z hlediska perspektivy vývoje starší češtiny nepodstatné). Psl. *ě* (nazývané podle písmena ve slovanských „abecedách“ *jať*) by bylo možno chápat jako otevřené [*ä*] neboli jako přední korelační protějšek [*ʰa*]; v pozici po *ž š č j* splynulo *ě* s *a*: **ležati*, **kričati*, **slyšati*, **bojati*. Jery byly ultrakrátké, jejich výslovnost se zřejmě podobala redukovanému *i* nebo *e* (v případě *ɐ*), resp. *ə* (v případě *ɔ*). Tvrdé *y* bylo podobné současnému polskému nebo ruskému *y*. V pozici před *j* se však jery nalézaly v tzv. poloze napjaté, což mělo za následek jejich zdloužení:

<i>*ɐ > i</i>	<i>*l'udɔje > *l'udije</i>
<i>*ɔ > y</i>	<i>*dobrɔjb > *dobryjb</i>

Fonémy *r* a *l* se vyznačovaly schopností tvořit slabiku. Týká se to těch případů, které navazují na starobylé ide. slabikotvorné *l̥, r̥*. Tyto slabikotvorné likvidy se lišily měkkostí **l̥-l̥', r̥-r̥'*. Tyto likvidy patrně nebyly plně slabičné a obsahovaly krátký průvodní vokál (obvykle se značí indexovým jerem, což je poněkud matoucí, protože tyto průvodní vokály jery nebyly) **l̥'ɐ-l̥'ɔ, *r̥'ɐ-r̥'ɔ*: **pl̥'ɔnɔ, *dl̥'ɔgɔ, *tr̥'ɔpɛti, *kr̥'ɔkɔ*.

Konsonantický systém pozdní psl. se na rozdíl od jihoslovanských jazyků vyznačoval vysokým stupněm palatalizovanosti, která byla výsledkem slabičné harmonie, tzn. přední vokály změkčovaly předchozí tvrdé vokály (tato vlastnost systému se později ještě prohloubila v důsledku kontrakce a zániku a vokalizace jerů):

místo artikulace		labiály	alveoláry		palatály	veláry
způsob artikulace						
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p p'</i>	<i>t t'</i>		<i>k</i>
		znělé	<i>b b'</i>	<i>d d'</i>		<i>g</i>
	nazální		<i>m m'</i>	<i>n n'</i>		
semiokluzívy		neznělé		<i>c'</i>	<i>č</i>	
		znělé		<i>dz'</i>	<i>(dž)</i>	
konstriktivy		neznělé		<i>s (s')</i>	<i>š</i>	<i>ch</i>
		znělé	<i>w w'</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	
	laterální			<i>l l'</i>		
	vibranty			<i>r r'</i>		
	aproximanty				<i>j</i>	

V tomto systému lze počítat s několika korelačními řadami, z nichž nejrozsáhlejší je korelace měkkosti *p-p'*, *b-b'*, *m-m'*, *w-w'*, *t-t'*, *d-d'*, *n-n'*, *l-l'*, *r-r'* (měkké *s'*, které vzniklo v rámci 2. palatalizace velár, mělo v češtině podobu *š*). Ostatní konsonanty do této korelace nevstupovaly: tvrdé *k*, *g*, *ch*, *s*, *z*, měkké *č*, *dž*, *ž*, *š*, *j*. Dále se tento systém vyznačoval korelačními řadami: a) neznělosti - znělosti (*p-b*, *p'-b'*, *t-d*, *t'-d'*, *s-z*, *k-g*, *c-dz*, *c'-dz'*, *č-dž*, *š-ž*), b) kontinuálnosti - nekontinuálnosti (*w-b*, *w'-b'*, *s-c'*, *z-dz'*, *š-č*, *ž-dž*), c) tupá sykavka - ostrá sykavka (*s-š*, *z-ž*, *c'-č*, *dz'-dž*), d) nazálnosti - nenazálnosti (*m-b*, *m'-b'*, *n-d*, *n'-d'*).

Konsonant *w* se měl na rozdíl od současné češtiny bilabiální artikulaci [w]; ve fonologickém systému západního dialektu pozdní psl. scházel jeho neznělý protějšek [f]. Konsonant *s'* je uveden v závorce, protože v západoslovanských jazycích se na rozdíl od jihoslovanských namísto *ch* palatalizovaného podle pravidel 2. palatalizace velár vyskytuje *š* (s výjimkou slovenštiny).

V průběhu 10. století proběhlo několik změn, které způsobily zásadní přestavbu fonologického systému češtiny (o nich v následujících kapitolách *Fonologické změny provedené na prahu pračeštiny*).

CHARAKTERISTICKÉ ZNAKY ZÁPADNÍHO DIALEKTU PRASLOVANŠTINY

Jak již bylo řečeno výše, praslovanština Praslovanů žijících na našem území se od praslovanštiny ostatních Praslovanů lišila velmi mírně. Typické rysy, jimiž se západní dialekt psl. odlišoval od dialektu východního a jižního, lze spatřovat v následujících případech:

- skupiny *kv*, *gv* nepodlehly 2. palatalizaci velár;
- střídnice za skupiny **tj*, **dj*, **ktj*, **kti* byly *c*, *dz* (*z*), *c*, *c*;
- velára *ch* se při 2. palatalizaci změnila v *š*;
- zůstaly zachovány skupiny *tl*, *dl*, *dn*;
- u měkkých labiál scházelo *l*-epentetické.

FONOLOGICKÉ ZMĚNY PROVEDENÉ NA PRAHU PRAČEŠTINY (10. STOL.)

I. KONTRAKCE

Na začátku 10. století podlehla skupina sousedících vokálů oddělených neslabičným *j* ($V + j + V$) splynutí, které nazýváme kontrakce neboli stahování. Výsledkem této změny je 1. vždy dlouhý vokál, 2. zpravidla vokál druhý, jehož pozice je ovlivněna kvalitou vokálu prvního, resp. tím jestli je konsonant předcházející prvnímu vokálu palatalizovaný (měkký) nebo tvrdý ($1V j 2V > {}^1V_2$). První vokál také ovlivnil měkkost/tvrdomost předchozího konsonantu (vytvořily se tak měkkčí a neměkkčí varianty vokálů, které se lišily tím, že neměkkčí varianty následovaly po měkkých souhláskách, kdežto neměkkčí po souhláskách tvrdých). Kontrakce proběhla ještě v době existence jerů, a jelikož šlo o vokály redukované, jejich střídnicemi se staly nejbližší dlouhé vokály *í* (jako měkkčí samohlásková varianta jerů) a *ý* (jako tvrdá samohlásková variant jerů).

Příklady kontrakce:

<i>a</i> <i>j</i> <i>a</i> > <i>á</i>	* <i>dobraja</i> > <i>dobrá</i>
<i>ě</i> <i>j</i> <i>a</i> > <i>’á</i>	* <i>sějati</i> > * <i>s’áti</i>
<i>ě</i> <i>j</i> <i>e</i> > <i>ě̄</i>	* <i>uměješb</i> > * <i>uměš̄b</i> > <i>umieš</i>
<i>e</i> <i>j</i> <i>u</i> > <i>ú</i>	* <i>našeju</i> > * <i>našú</i>
<i>e</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>í</i>	* <i>jeji</i> > * <i>jí</i>
<i>i</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>í</i>	* <i>dobriji</i> > * <i>dobr’í</i>
<i>i</i> <i>j</i> <i>e</i> > <i>ě̄</i>	* <i>pěšijem̄b</i> > <i>pěš̄em</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>a</i> > <i>á</i>	* <i>bojati</i> > <i>báti</i> , * <i>pojas̄b</i> > * <i>pás̄b</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>e</i> > <i>é</i>	* <i>novoje</i> > <i>nové</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>ě</i> > <i>é</i>	* <i>svojě</i> > <i>své</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>u</i> > <i>ú</i>	* <i>toju</i> > <i>tú</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>o</i> > <i>ō</i>	* <i>ženojo</i> > * <i>ženō</i>
<i>y</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>ý</i>	imp. * <i>kryji</i> > <i>krý</i>
<i>y</i> <i>j</i> <i>b</i> > <i>ý</i>	* <i>stryj̄bcb</i> > * <i>strý̄cb</i>
<i>ʋ</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>í</i>	* <i>r’ebr’ʋji</i> > <i>r’ebr’í</i> , imp. <i>b’ʋji</i> > <i>b’í</i>

<i>bjb</i> > <i>í</i>	* <i>pǫt'bjb</i> > * <i>pǫt'í</i>
<i>bje</i> > <i>ě</i>	* <i>znamen'bje</i> > * <i>znamen'ě</i>
<i>bjǫ</i> > <i>ǫ</i>	* <i>kost'bjǫ</i> > * <i>kost'ǫ</i>
<i>bję</i> > <i>ě</i>	nom. sg. m. <i>nt</i> -ového participia * <i>p'bję</i> > * <i>p'ě</i>

Nepravidelné výsledky kontrakce lze pozorovat u sloves typu *dělati* a *sádzati: valná část prezენტních forem těchto sloves sice kontrakci podlehla, ale výsledkem byl vokál první, nikoli druhý (nepravidelný průběh kontrakce byl zřejmě způsoben vlivem podoby infinitivního kmene tvořeného sufixem *-a-*):

*dělajeme > *děláme*

*sádzajeme > *sádzáme

Některé skupiny *V + j + V* byly vůči kontrakci imunní, a tak zůstaly v češtině zachovány, např. *oji* (*dojiti*, *kojiti*, *napojiti*). Podobně kontrakci nepodlehly skupiny, které se nacházely na morfológickém švu: např. substantiva *stája, *chvoja (kdyby se kontrahovaly, měly by mít podobu *stá, *chvá – jak by se tato substantiva skloňovala?) či prezენტní formy sloves typů *kupovati*, *krýti* (*kupuješ*, *kryješ*).

Intenzita kontrakce směrem na východ slábla, jak napovídá stav známý z moravských dialektů: např. nestažené formy deklinace posesivního zájmena *svojeho*, *mojeho* (není však jisté, zdali tyto formy nevznikly sekundárně, tj. až v mladších obdobích).

Kontrakce podstatným způsobem podpořila korelaci měkkosti u samohlásek a souhlásek, neboť se po jejím provedení mohly zadní samohlásky kombinovat s palatalizovanými konsonanty.

II. ZÁNÍK A VOKALIZACE JERŮ

Poté, co byla provedena kontrakce, nastal v českém fonologickém systému zánik jerů (přibližně v polovině 10. stol.). Zánik jerů se řídil rytmickým zákonem, který se ve slavistice nazývá Havlíkovo pravidlo. Počítaje od konce slova, jery liché zanikly, kdežto jery sudé se změnily na *e*.

$$\begin{array}{l} *s\bar{o}n\bar{o} > sen \\ 2 \quad 1 \\ e \quad \emptyset \end{array}$$

Toto pravidlo platí také pro předložky:

$$\begin{array}{l} *s\bar{o} \quad s\bar{o}n\bar{o}m\bar{b} > se \quad snem \\ 4 \quad 3 \quad 2 \quad 1 \\ e \quad \emptyset \quad e \quad \emptyset \end{array}$$

Havlíkovo pravidlo platí pouze pro nepřetržitou jerovou řadu. Jestliže se mezi jery objevuje jiná samohláska, počítá se odznova:

$$\begin{array}{l} *z\bar{b}van\bar{o} > zván \\ 1 \quad X \quad 1 \\ \emptyset \quad \emptyset \end{array}$$

Toto pravidlo platí taktéž pro předložky:

$$\begin{array}{l} *s\bar{o} \quad s\bar{b}or\bar{o}m\bar{b} > se \quad sborem \\ 2 \quad 1 \quad X \quad 2 \quad 1 \\ e \quad \emptyset \quad e \quad \emptyset \end{array}$$

Jak je z citovaného dokladu zřejmé, tímto způsobem se v češtině vytvořily rozličné alternace *e* ~ $\emptyset$, což ukazuje genitiv téhož substantiva (jde tedy o alternaci kořene *sen* ~ *s $\emptyset$ n*):

$$\begin{array}{l} *s\bar{o}na > sna \\ 1 \\ \emptyset \end{array}$$

Kombinatorní vlastnosti jerových střídnic $e \sim \emptyset$ se lišily podle toho, jestli vznikly z měkkého, nebo tvrdého jeru (čili po měkkém jeru zůstala zachována měkkost předchozího konsonantu – tento stav zůstal zachován do pč. a stč. depalatalizace):

*dьnъ > **d'en*³⁰

*dъnъ > *den*³¹

Původní výsledky jerových změn nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační či fonologické důvody (*mech, mcha* → *mech, mechu*; sg. nom. *dśka*, pl. gen. *desk* → sg. nom. *deska*; později změna gen. pl. *desk* → *desek* – artikulační důvody).

---

30 Nvč. *den*.

31 Gen. pl. substantiva *dno*.

III. DENAZALIZACE

Na přelomu 10. a 11. století došlo k denazalizaci, tj. ke změně nosových samohlásek (ϱ , $\bar{\varrho}$) v samohlásky ústní. Střednice za přední nosovku ϱ byla otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako $\bar{a}$ (specifická pračeská nebo raně staročeská litera pro ni neexistuje, protože pračeština a stará čeština nebyly psanými jazyky). Její výslovnost si můžeme přiblížit pomocí výslovnosti současného anglického [æ]. Výsledky denazalizace je možno znázornit následovně (dlouhé nosovky jsou signalizovány pomocí vodorovné čáry):

$\varrho > \bar{a}$	<i>*pę̄t̄b > *pät'</i>
	<i>*ję̄zyk̄b > *jäzyk</i>
$\bar{\varrho} > \bar{a}$	<i>*pę̄t̄b̄ > *pät̄' (,pátý')</i>
	<i>*vę̄ce > *vāce (,více')</i>
$\varrho > u$	<i>*rę̄k̄q > *ruku</i>
	<i>*dę̄b̄b̄ > *dub</i>
$\bar{\varrho} > \bar{u}$	<i>*rę̄k̄q̄ > rukú</i>
	<i>(*kost̄bj̄q >) *kost̄q̄ > kostú</i>

Svědectví o nosové artikulaci ϱ ještě v 10. století podává latinská podoba jména knížete Václava *Venceslaus* (**Wę̄ncę̄slav̄b*) přejatá a adaptovaná v latině v 10. století. Svědectví o zániku nosovek zase poskytují *Pražské hlaholské zlomky* (staroslověnská památka české redakce z 11. století), v nichž se namísto ϱ vyskytuje ústní samohláska u .

Ústní samohláska $\bar{a}$ byla v následujícím vývoji odstraněna: její vývoj byl ovlivněn tím, jestli tato ústní samohláska byla dlouhá / krátká a jestli následující samohláska byla tvrdá / měkká (v nč. se v pozici na místě původního $\bar{a}$ mohou proto objevit samohlásky a , $\bar{a}$, $\bar{i}$, e { $\bar{e}$ }):

pračeština	→	nová čeština
<i>pät'</i>		<i>pět</i>
<i>vāce</i>		<i>více</i>
<i>päta</i>		<i>pata</i>
<i>pätý</i>		<i>pátý</i>

Nová čeština zachovala *u* vzniklé z nosovky *o* jen v některých případech, neboť původní *u* mohlo podlehnout v závislosti na fonologickém okolí a vokalické kvantitě mladším změnám, a to přehlásce *'u > i* a diftongizaci *ú > ou*:

pračeština	→	nová čeština
<i>lúka</i>		<i>louka</i>
<i>luka</i> (nom. pl.)		<i>luka</i>
<i>ženu</i> (instr. sg.)		<i>ženou</i>
<i>kostú</i> (instr. sg.)		<i>kostí</i>

Změna nosovky *ę > ä* způsobila změnu původního psl. jať [ǣ] v *e*-ový foném *ě / ě̄*.

NÁSLEDKY KONTRAKCE, ZÁNIKU JERŮ A DENAZALIZACE

1. Obnovení korelace kvantity u samohlásek (délky vzniklé kontrakcí jsou velmi pevné).
2. Rozvinutí korelace měkkosti u samohlásek: po provedení těchto změn se přední vokály mohly vyskytovat také po nezměkčených (tvrdých) konsonantech a nepřední samohlásky se mohly nacházet po změkčených konsonantech; tak se u samohlásek vytvořily měkkostní varianty (přední – zadní varianta vokálu): *a-’a*, *e-’e*, *u-u’* (viz níže).
3. Vznik zavřených slabik.
4. Rozšíření případů s nepalatalizujícím *-e-*.
5. Vznik početných souhláskových skupin, včetně tzv. pobočných slabik (konsonantických skupin obsahujících neslabičné *r l m n (ň) j*: *rty*, *sedl*, *sedm*, *básň*, *jsem*).
6. Alternace *e ~ Ø*.
7. Definitivní formální přeměna deklinace složené v deklinaci adjektivní (ztráta povědomí o původním určení jednotlivých částí složené deklinace, konec introflexe).
8. Emancipace *ijo-* a *ija-*kmenové deklinace.
9. Vznik nových přítomných kmenotvorných přípon *-á-*, *-ě-* (slovesa 5. třídy).
10. Vznik vokalického fonému *ä*.
11. Vokalický komponent jať [*iä*] se na základě konkurence nového *ä* proměnil na samohlásku středovou [*ie*].
12. Odlišení přítomného a infinitivního kmene tzv. nosovkových sloves 1. třídy slovesné (vzoru *pieti*: inf. **pęti* > **pāti*, 1. os. **pъnъ* > *pnu*, 2. os. **pъnešъ* > *pneš*).

FONOLOGICKÝ VÝVOJ ČEŠTINY

FONOLOGICKÝ SYSTÉM PRAČEŠTINY

Jak již bylo řečeno, následkem jmenovaných tří změn došlo k podpoření korelace měkkosti u souhlásek, ale také samohlásek. Na jejich základě měla každá samohláska variantu následující po palatalizované nebo tvrdé souhlásce, tzn. měla přední a zadní variantu: *a-’a*, *ä-’ä*, *e-’e*, *u-’u*, *o-’o* (těchto případů bylo velmi málo, neboť již v psl. se *’*o* změnilo v *e*). Z tohoto důvodu se původně samostatný foném /y/ stal poziční (zadní, tj. nepalatalizující) variantou *i*-ovou. Jediným vokalickým fonémem, který stál stranou opozice palatalizovannosti, bylo *ě* (svou fonetickou povahou stoupavý diftong *ie*).

Systém krátkých vokálů:

	monoftongy		diftongy
	přední	zadní	
vysoké	<i>i</i>	<i>u</i>	
středové	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ⁱe (ě)</i>
nízké	<i>ä</i>	<i>a</i>	

Systém dlouhých a krátkých vokálů byl společný, tzn. stejný systém je možno předpokládat také pro dlouhé samohlásky:

	monoftongy		diftongy
	přední	zadní	
vysoké	<i>í</i>	<i>ú</i>	
středové	<i>é</i>	<i>ó</i>	<i>ⁱé (ě)</i>
nízké	<i>ä̃</i>	<i>á</i>	

Kdybychom zaznamenaly měkkostní varianty vzniklé zejména na základě kontrakce, zániku a vokalizace jerů, vypadal by systém monoftongických vokalických fonémů následovně (tabulka prezentuje jen vokály krátké, ale stejným způsobem by bylo možno zapsat také systém vokálů dlouhých):

	přední	zadní
vysoké	<i>i y</i>	<i>’u u</i>
středové	<i>’e e</i>	<i>’o o</i>
nízké	<i>’ä ä</i>	<i>’a a</i>

Konsonantický systém se také vyznačoval rozvinutou korelací měkkosti. Disponoval celou řadou palatalizovaných (a palatálních) konsonantů, které tvořily s tvrdými konsonanty privativní opozici měkkosti.

Konsonantický systém:

místo artikulace			labiály	alveoláry		palatály	veláry
způsob artikulace							
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p p’</i>	<i>t t’</i>			<i>k</i>
		znělé	<i>b b’</i>	<i>d d’</i>			<i>g</i>
	nazální		<i>m m’</i>	<i>n n’</i>		<i>ň</i>	
semiokluzívy		neznělé		<i>c’</i>		<i>č</i>	
		znělé					
konstriktivy		neznělé		<i>s s’</i>		<i>š</i>	<i>ch</i>
		znělé	<i>w w’</i>	<i>z z’</i>		<i>ž</i>	
	laterální			<i>ł l’</i>			
	vibranty			<i>r r’</i>			
	aproximanty					<i>j</i>	

Jak už bylo řečeno výše, fonologický systém se vyznačoval dlouhou korelační řadou měkkosti. Ta byla navíc podpořena faktem, že po zániku a vokalizaci jerů a kontrakci nebyla měkkost konsonantů podmíněna tím, jestli byl předchozí vokál přední, nebo nepřední, tj. nevyplývala z asimilace (akomodace), na jejímž základě by se konsonant palatalizoval pouze v pozici před předním vokálem. A podobně konsonant nacházející se před nepředním vokálem nemusel být nutně tvrdý:

palatalizované k.		nepalatalizované k.
<i>děň</i>	X	<i>den</i> (gen. pl. substantiva <i>dno</i>)
<i>kostů</i>	X	<i>cěstů</i>
<i>p’ú</i> (,piju‘)		<i>pút’</i> (,pout‘)

Ve většině případů tak splynuly staré měkké konsonanty (vzniklé palatalizacemi velár a jotací) s nově palatalizovanými, např. měkké labiály *p'*, *b'*, *m'*, *w'*. Výjimku představuje starší měkké *ň*, vzniklé jotací, a mladší palatalizované *n'*, které byly od sebe odlišeny (jak ukazuje jejich mladší vývoj, v němž *n'* ztvrdlo, kdežto *ň* zůstalo zachováno). Stranou korelace měkkosti zůstaly konsonanty *k*, *g*, *ch* a měkké konsonanty *č*, *ž*, *š*, *ć* (po změně *dz' > z'*, viz níže), *ň*, *j*.

V dalším vývoji češtiny pak můžeme sledovat zřejmou tendenci tento rozsáhlý systém korelace měkkosti u vokálů a konsonantů redukovat.

Z uvedeného konsonantického systému je zřejmé, že čeština nedisponovala fonémem *f*: Svědectví o tom poskytují pračeské přejímky z němčiny, v nichž je původní *f* nahrazenou jinou labiálou: *durfan* - stč. *drbiti* (,muset'), *fila* - *pila*. Hláska [f] se vyskytovala je v některých onomatopoeích a ve skupině *-pv-*: *fúkati*, (**úpvati* >) *úfati* (o tom také níže).

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU 11.–14. STOLETÍ

Změna *dz' > z'*

Semiokluzíva *dz'* v průběhu 11. stol. splynula s konstriktivou *z'*. Této změně podlehl *dz'* vzniklé jednak z veláry *g při 2. palatalizaci velár, jednak z *dj při jotaci. Polozávěrové *dz'* zůstalo zčásti zachováno v dialektech moravskoslezských, a to v jistých morfolo- gických pozicích, jako je *pokludzeny*.

(*g >) *dz > z'*   **bodz' i > boz' i*
(*dj >) *dz > z'*   **medz' a > mez' a*

Rozvinutí korelace měkkosti

Jak již bylo řečeno, následkem kontrakce a zániku a vokalizace jerů se v pč. posílila korelace měkkosti konsonantického systému. Většina konsonantů tvořila dvojici lišící se privativní opozicí měkkosti (palatalizovanosti): *p-p'*, *b-b'*, *m-m'*, *w-w'*, *t-t'*, *d-d'*, *n-n'*, *l-l'*, *r-r'*, *s-s'*, *z-z'*. Nepárové zůstaly: a) tvrdé konsonanty *k*, *g*, *ch*, b) měkké *č*, *ž*, *š*, *c'*, *z'*, *ň*, *j*. V tomto období se zvýraznil rozdíl ve dvojím stupni měkkosti *t'*, *d'*, *ň*. Již na začátku pč. období se vedle sebe vyskytovaly měkké *ň* palatalizované jotací a změkčené *n'*, jehož měkkost se vytvořila na místě, kde se nacházelo *e* či měkký jer, nebo vznikla kontrakcí. Tento rozdíl se ještě posílil u *t'* a *d'*, a tak vznikly palatály *t'*, *d'* palatalizované alveoláry *t'*, *d'* (vzniklé ve stejných kontextech jako *n'*).

Pračeská depalatalizace

Pračeská depalatalizace je syntagmatická (kontaktní) změna, která nevedla k úplnému zániku palatalizovanosti konsonantů, nýbrž ke ztrátě měkkosti palatalizovaných konsonantů v jisté pozici ve fonologickém řetězci.

Směr pračeské depalatalizace byl regresivní a přesahoval hranice slabiky: její průběh se vyznačoval tím, že jisté souhlásky způsobily ztvrdnutí předchozí palatalizované souhlásky.

Pračeská depalatalizace lze dělit na dva typy:

A) *C'eC > CeC*, *C'äC > CäC*

Tento typ proběhl před tvrdou dentálou, včetně sykavek a *r*, *l*: **d'es' ä:tý > desátý* (X **d'es' ä:t' > d'esět > deset*); **p'ät'er ý > paterý* (**p'ät' > pět > pět*).

Depalatalizace *C'eC > CeC* je dosvědčena především ve slabice *t'e > te*.

Ne každá tvrdá samohláska depalatalizaci způsobila, např. depalatalizaci nevyvolává *k*: **m'äkký* > *m'ěkký*, **p'äkný* > *p'ěkný*.

Jak ukazují výše citované doklady, po ztvrzení souhlásky nastalo splynutí neměkčích nízkých samohlásek *ä + a > a* (naproti tomu měkčící varianty splynuly *'ä + 'a > 'ä - deset X desátý; pět X pátý*).

Tato změna byla završena nejpozději na konci 12. stol., mohla však proběhnout již před zánikem jerů (*C'eC > CeC* je starší).

B) C'C > CC

Podobně jako depalatalizace typu A) není ani tato depalatalizace způsobena všemi tvrdými souhláskami, např. jí nezpůsobuje *k*, na rozdíl od této změny ji však působí měkké souhlásky (např. *c', č, š*). Příklady depalatalizace:

<i>t'n > tn</i>	* <i>pam'ät'ný</i> > <i>památný</i>
<i>r'c' > rc</i>	* <i>r'c'i</i> > <i>rci</i>
<i>n's > nš</i>	* <i>men'sí</i> > <i>menší</i>
<i>t'r > tr</i>	* <i>t'ru</i> > <i>tru</i> (nč. <i>třru</i>)

Tato změna proběhla do konce 12. století a podobně jako depalatalizace typu A) podpořila morfofonologické alternace:

řku ~ rčeš, rci

stařec ~ starce, starček

Přehláska 'ä > ě

V systému nízkých samohlásek došlo k přeskupení jednotlivých měkkostních opozic. Nejprve se ztotožnily měkkostní protějšky otevřeného *'ä-ä, 'a-a* (tento proces byl završěn během 12. stol.):

<i>'ä + 'a</i>	>	<i>'ä</i>
<i>ä + a</i>	>	<i>a</i>

Splynutí měkčících variant nastalo vždy na konci slova, uprostřed slova tuto změnu podmínila měkkost / tvrdost následující souhlásky (před tvrdými vzniklo *a*):

<i>Jan</i>	<i>Jan'e</i> > <i>Jäne</i>
<i>ležal</i>	<i>ležali</i> > <i>ležäli</i>
<i>uslyšán</i>	<i>uslyšáni</i> > <i>uslyšäni</i>
	<i>duša</i> > <i>dušä</i>

pät   *pātý* > *pátý*
svätiti   *svätý* > *svatý*
                   jäzyk > *jazyk*
                   *sägnúti > *sáhnúti*

Výjimku představuje *ä*, které zůstává zachováno i v pozici před *k*, tj. tvrdou souhláskou: *mäkký*, *päkný*.

Bezprostředně po této změně nastala vlastní přehláska *’ä* > *ě*: ta zasáhla *’ä* jak původní, tak právě *’ä* vzniklé z *’a* (s výjimkou moravských nářečí, viz níže).

Z původního <i>’a</i>	Z původního <i>’ä</i>
<i>Jäne</i> > <i>Jěne</i>	<i>pät</i> > <i>pět</i>
<i>ležäli</i> > <i>ležěli</i>	<i>svätiti</i> > <i>světiti</i>
<i>uslyšäni</i> > <i>uslyšěni</i>	<i>sä</i> > <i>sě</i>
<i>dušä</i> > <i>dušě</i>	<i>rämä</i> > <i>rámě</i>

Přehláska je důsledně provedena na území Čech. Na území Moravy směrem na východ přibývá případů s neprovedenou přehláskou:

1. Nejdříve v těch pozicích, kde se *’a* nacházelo na konci slova (na rozdíl od *’ä*, které přehlásce podlehlo) – tu by však mohly hrát roli také morfologické faktory (unifikace koncovek typu *naša kaša* ve prospěch koncovek tvrdých vzorů, tj. jako *ta žena*).
2. Směrem dále na východ těchto případů přibývá také uprostřed slova. Vývoj *’a* je v okrajových moravských a moravskoslezských dialektech dosti komplikovaný a nepřehledný, zdá se však, že ztotožnění *’a* + *’ä* > *’ä* nejvíce odolávalo krátké *’a* (*jasle*, *ležali*), kdežto dlouhé *’a* se s *’ä* ztotožnit mohlo (*pr’átel* > *pr’ätel* > *prietel* > *přítel*; *sm’áti* > *sm’äti* > *smieti* > *smít* /*sa*/, *smát se*’).

Přehláska původního *’ä* > *ě* proběhla ve větší části moravských dialektů, s výjimkou dialektů východomoravských, v nichž její výsledky scházejí v pozici na konci slova: *hleđa*, *ťa*, *hříbja*.

Vývoj *l*

Ve 13. století došlo ke změně skupiny *l’ě* > *le*, *l’ě* > *lé* (**l’ěs* > *les*, **l’ěto* > *léto*). V důsledku této změny vzniklo středové *l* (vedle měkkého *l’* a tvrdého *ł*). Tak se vytvořila „podivná“ měkkostní dvojice: z dvojice měkké /*l’*/ – tvrdé /*ł*/, v níž příznakovým členem byl měkký člen /*l’*/, vznikla vzhledem k fonologickému systému staré češtiny zvláštní měkkostní opozice, jejíž členové se nelišily měkkostí, nýbrž tvrdostí: s neměkkým /*l’*/, majícím alofony [*l*] / [*l’*] tvořilo korelační dvojici tvrdé /*ł*/.

Změna $g > \gamma > h$

Na přelomu 12. a 13. století se g změnilo v γ (znělé ch). Teprve v průběhu dalšího vývoje vzniklo h (do konce 16. století)

Tato změna beze zbytku zasáhla staročeský fonologický systém, takže g přestalo být českým fonémem. Pozice / g / se znova posílila ve 14. století, kdy se stalo znělým protějškem / k /.

*bóga > boya > boha
*glava > ylava > hlava
*tegdy > teydy > tehdy

Tato změna zřejmě neproběhla ve skupině zg , jak ukazuje vývoj substantiva **mozg > mozk > mozek* (s vkladným e).

Počátky změny $g > h$ lze patrně hledat v disimilačních procesech: jestliže se g nacházelo v pozici před d , změnilo se na γd (z nč. známe podobnou změnu *kt > cht: doktor > dochtor*, ze západočeských dialektů *někdo > něchdo / nechdo*).

Tato fonetická změna však beze zbytku zasáhla český fonologický systém, takže je nutno počítat s tím, že se postupně fonologizovala. Proto je tedy nutno hledat pro její vysvětlení příčiny fonologické povahy. Tradičně se soudí, že jde o změnu morfonologickou, která souvisí se snahou sjednotit artikulační charakteristiky fonémů alternujících na morfolozickém švu:

závěrové	polozávěrové	polozávěrové
<i>vlk</i>	<i>vlčí</i>	<i>vlci</i>
<i>k</i>	<i>č</i>	<i>c</i>
<i>*bóg</i>	$\emptyset$	$\emptyset$
<i>g</i>	$\emptyset$	$\emptyset$

úžinové	úžinové	úžinové
<i>múcha</i>	<i>muší</i>	<i>múšě</i>
<i>ch</i>	<i>š</i>	<i>š</i>
$\emptyset$	<i>boží</i>	<i>bozi</i>
$\emptyset$	<i>ž</i>	<i>z</i>

Jak je z uvedeného přehledu zřejmé, pouze velární g nealternuje se souhláskami s podobným způsobem tvoření. Proto je využito změny $g > h$ k tomu, aby s úžinovým z , ž alternovalo namísto závěrového g úžinové γ ($>h$).

závěrové	polozávěrové	polozávěrové
<i>vlk</i>	<i>vlčí</i>	<i>vlci</i>

úžinové	úžinové	úžinové
<i>múcha</i>	<i>muší</i>	<i>múšě</i>
<i>bóγ (> bóh)</i>	<i>boží</i>	<i>bozi</i>

Asibilace a vznik ř

U silně palatalizovaných konsonantů *t*, *d* docházelo při jejich artikulaci ke vzniku sykavkového šumu, tzv. asibilaci. Na jejím základě se jmenované měkké konsonanty měnily na měkké afrikáty *t* > *ć*, *d* > *dź*: *ticho* > *ćicho*, *děť* > *dźěć*. Tato změna však byla v dalším vývoji odstraněna: v dialektech někdy dokonce mylně, jak svědčí změna *cihla* > *tihla* (podobné doklady jsou známy také ze stč. *ciesář* > *tiesář*, *ciesta* > *tiesta*). Asibilované formy zůstaly zachovány v části moravských a slezských dialektů češtiny.

V průběhu 13. století vznikl v češtině samostatný foném ř. Vytvořil se ve dvou případech fonologické konstelace:

1. Z palatalizovaného *r* tzv. asibilací: (podobně jako výše jmenované případy typu *t* > *ć*, *d* > *dź*): **řka* > *řka*, **řěka* > *řěka*.
2. Ze skupiny *rs* asimilací způsobu artikulace (sykavkový šum se stal součástí artikulace vibranty); vzniklo jednak z domácích slov (**trstina* > *třtina*), jednak ze slov přejatých (*Kurfürst* – *kurfřt*), ř vzniklo ještě v polštině a horní lužické srbštině.

Historická depalatalizace

Fonologická změna, která vedla k odstranění rozsáhlé konsonantické korelace měkkosti u konsonantů: po provedení této změny ztvrdla převážná většina měkkých (či změkčených) konsonantů.

Stč. před touto změnou zřejmě disponovala dvojím typem palatalizovanosti:

- a) „slabší“ palatalizovaností způsobenou měkkícím *’e* nebo lichým jerem (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako C^eV, event. C^eV, kde symbol ^e značí nižší stupeň palatalizovanosti);
- b) „silnější“ palatalizovaností způsobenou jotací, tj. *i*, *ě* nebo neslabičným *j* (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako CⁱV, event. CⁱV, kde symbol ⁱ značí vyšší stupeň palatalizovanosti).

Opozici palatalizovanosti u konsonantů si lze znázornit následovně:

<i>p</i> – <i>p’</i> / <i>p’’</i>
<i>b</i> – <i>b’</i> / <i>b’’</i>

$w - w' / w''$
$m - m' / m''$
...

Depalatalizace proběhla ve dvou fázích, přičemž její výsledky se mírně odlišují. Hlavním faktorem rozhodujícím o provedení první, nebo druhé fáze depalatalizace byl stupeň palatalizovanosti měkkých konsonantů:

A) V první fázi (ve 13. stol.) splynuly tvrdé konsonanty s měkkými konsonanty, jejichž palatalizovanost byla vyvolána měkkčícím *e* nebo lichým jerem. Schematicky lze průběh znázornit následovně $C'V > CV$, event. $C^eV > CV$. Výsledky 1. fáze depalatalizace demonstruje následující přehled:

$p - p'$	>	p	$s - s'$	>	s	$t - t'$	>	t
$b - b'$		b	$z - z'$		z	$d - d'$		d
$m - m'$		m	$\check{s} - \check{s}'$		$\check{s}$	$n - n'^{32}$		n
$v - v'$		v	$\check{z} - \check{z}'$		$\check{z}$			
			$\check{c} - \check{c}'$		$\check{c}$			
			$c - c'$		c			

Příklady:

$m'et'e > mete$

$s'edí > sedí$

$z'emě > země$

$p'eče > peče$

$b'éře > běře$

Po dokončení první fáze historické depalatalizace si lze opozici palatalizovanosti představit následovně:

$p - p''$
$b - b''$
$w - w''$
$m - m''$
...

32 V slezskočeských dialektech neproběhla depalatalizace $t', d', n' > t, d, n$: *ňebud'ete* (/ *ňebudžece* / *ňebudžeče*).

B) Ve druhé fázi depalatalizace došlo také ke ztvrdnutí většiny palatalizovaných souhlásek s vyšším stupněm palatalizovanosti. Schematicky ji lze znázornit následovně: C''V > CV, event. C'V > CV. Výsledky znázorňuje následující schéma:

$p - p''$	>	p		
$b - b''$		b		
$m - m''$		m		
$w - w''$		w	$s - s''$	> s
$(f - f'')$		f	$z - z''$	z
			$š - š''$	$š$
			$ž - ž''$	$ž$
			$č - č''$	$č$
			$c - c''$	c
			$l - l$	> l

Druhá fáze depalatalizace se prosazovala ve 14. století postupně, jednotlivé palatalizované souhlásky zasahovala s různou intenzitou a v odlišném časovém momentu (resp. v různě dlouhém časovém intervalu). Nejprve depalatalizace zasáhla konsonanty t'' , d'' , n'' , u nichž však nezpůsobila jejich depalatalizaci, nýbrž proměnu ve skutečné palatály, tj. $t'' > t'$, $d'' > d'$, $n'' > ň$. Posléze proběhla depalatalizace sykavek: $s'' > s$, $z'' > z$, $c'' > c$, $š'' > š$, $ž'' > ž$, $č'' > č$:

$s''\dot{e}mo > semo$ (*sem*)
 $z''\dot{e}t > zet'$
 $c''\dot{e}sta > cesta$
 $duš''\dot{e} > duše$
 $ž''\dot{e}leti > želeti$
 $pláč''\dot{e} > pláče$

Depalatalizace sykavek měla za následek ztvrdnutí i po sykavkách: $c''iz''i > cyzý$, Ztvrdnutí $i > ý$ po sykavkách ve stč. je jednak doloženo dialektu, jednak stč. grafikou. V některých dialektech došlo dokonce ke změně $i > y$ po $š, ž, č, ř, l$ (např. v části středomoravských nebo moravskoslezských dialektů *šeroké/šyroký, česty/čysty*).

Dále zasáhla depalatalizace labiály p'' , b'' , m'' , v'' a také f'' , třebaže představovalo periferní foném. Výsledky depalatalizace se liší podle fonologického okolí. V případě, že labiály předcházely $ě$, vytvořil se na místě mezi labiálou a e samostatný foném neslabičné j :³³

33 V severovýchodočeských dialektech došlo k zániku jotace také u labiál: $p'\dot{e}t > pet$, $b'\dot{e}zeti > bežet$.

p''ět > pjet
b''ěda > bjeda
m''ěsto > mjesto
v''ěrný > vjerný
of''ěra > ofjera

V ostatních případech vznikla z labiály tvrdá souhláska:

p''ivo > pivo
b''ič > bič
v''ítati > vítati
m''íti > míti

Podle odlišných výsledků se zdá, že depalatalizace labiál probíhala v delším časovém úseku. Ze stavu v současných českých dialektech je zřejmé, že její průběh mohl být teritoriálně diferencován, např. v jihozápadočeských dialektech se po labiále vyskytuje neslabičné *j* také v pozici před měkkým *i*: *b''ič > bjič*, *p''ivo > pjivo*, *m''ilý > mjilej* (takové výslovnosti, při níž se palatalizace artikuluje jako *j*, se říká asynchronní; je doložena i z jiných dialektů, např. z dialektů nacházejících se na hranici východomoravských a moravskoslezských dialektů: *hřebíky > hřebjiki*, *zlobit > zlobjit*). Jiný průběh depalatalizace lze pozorovat také v malé východní enklávě severovýchodočeských dialektů, kde došlo k tzv. posouvání konsonantů: z měkkých labiál se vytvořily dentály *b'' > d*, *p' > t*: *b'ič > dič*, *p'ěkná > tekná*.

Depalatalizace nebyla provedena v okrajových dialektech češtiny: symptomy pozdního završení této změny lze spatřovat v jihozápadočeských dialektech, kde se vyskytuje výše zmíněná asynchronní výslovnost měkkých labiál, v severní (valašské) podskupině východomoravských dialektů, kde zůstaly uchovány měkké labiály *p''*, *b''*, *m''*, *v''*. Ve velké části moravskoslezských dialektů přetrvala palatalizovanost konsonantů ve značném rozsahu (včetně palatalizovanosti způsobené vokálem *e* a měkkým jerem ve skupinách *te*, *de*, *ňe*).

Zajímavé svědectví o této depalatalizaci podávají jihozápadočeské dialekty, v nichž se po depalatalizaci *č'ě*, *ž'ě*, *š'ě*, *j'ě*, *ř'ě > če*, *že še*, *je*, *ře* pro zvýšení rozdílu mezi původním slabikami *č''ě - če*, *ž''ě - že*, *š''ě - še*, *j''ě - je*, *ř''ě - ře* změnilo *e > a*:

kač'er > kačar
srš'en > sršán
jehla > jahla

Nakonec (na přelomu 14. a 15. stol.) podlehla procesu depalatalizace také dvojice *l-l*, jejíž členy splynuly v jedno, a to středové *l*. Pozdní realizace této změny plyne z již dříve zmíněného faktu, že příznakovým členem měkkostní dvojice bylo tvrdé *l*, tj. tvrdý konsonant, zatímco u jiných měkkostních dvojicích byl příznakovým členem konsonant

palatalizovaný. Tato změna neproběhla v okrajových nářečních celcích, v části východomoravských dialektů a v dialektech moravskoslezských, v nejstarších nářečních výzkumech byly pozůstatky tvrdého *l* zachyceny také v jihozápadočeských dialektech a středomoravských dialektech. V části dialektů má podobu neslabičného *ʎ*.

Depalatalizace proběhla také na konci slova: s výjimkou *t*, *d*, *n* palatalizovaného jotací se prosadila u ostatních palatalizovaných konsonantů: *zed'* > *zed*, *paměť* > *pamět*, *den'* > *den*, *krev'* > *krev*, *hus'* > *hus*. Podoby typu *zeť*, *zpověď* se vytvořily v následujícím období vyrovnáním slovního základu podle jiných pádových forem: [*zeť-e*], [*spověď-i*]. V části českých nářečí v užším smyslu a západosmoravských nářečí se zachovaly depalatalizované formy typu *zed*, *pamět*.

Přehlásky *ʉ > i*, *ʊ > ě*

Tyto změny proběhly ve 2. třetině 14. století.

Přehláska *ʉ > i* se uplatnila po všech měkkých souhláskách bez ohledu na slovní pozici, zřejmě se realizovala ve dvou fázích *ʉ > ü > i*, o čemž svědčí záznamy *lyudie* (*ludie*).

břuch(o) > břich(o)
čuch > čich
kožuch > kožich
pľúčě > plícě
našu kašu > naši kaši
kupuju > kupuji
mažú > maží
prac'uješ > praciješ

Některé výsledky byly odstraněny následujícím morfologickým vývojem, např. u sloves 3. třídy s kořenovou souhláskou zakončenou na měkký konsonant bylo již v 15. stol. *i* nahrazeno *u* (*praciješ* → *pracuješ*). Podobně byla nahrazena koncovka 1. os. sg. *-i* a 3. os. pl. *-í*: *kupuji* → *kupuju*, *maží* → *mažou*.

Její výsledky vedly k nářeční diferenciaci češtiny, neboť směrem na východ její intenzita slábne (ve českomoravských dialektech není provedena v některých koncovkách: *našu kašu*, *přes ulicu*, ve středomoravských, východomoravských a moravskoslezských absentují její výsledky také uprostřed slova *břuch/břoch*, *čuch/čoch*).

Přehláska *ʊ > ě* má mnohem menší rozsah než přehláska *ʉ > i*, což souvisí s tím, že ve stč. není mnoho případů, v nichž by se *o* nacházelo po měkké souhlásce (v tomto fonologickém kontextu totiž podleho přehlásce *ʊ > e* již v psl. období). Všechny případy se realizují na hranici mezi morfy.

oráčovi > *oráčěvi*
oráčóm > *oráčěm*
koňóm > *koněm*
mořóm > *mořěm*
Judášovi > *Judášěvi*
kráľovic > *kráľevic*
bičovati > *bičěvati*
noc'ovati > *nocěvati*

Výsledky přehlásky 'o > ě byly zřejmě teritoriálně omezené. Navíc byly v drtivé většině případů nahrazeny původními formami na základě unifikčního procesu sjednocujícího podobu afixů: *oráčěvi* → *oráčovi*, *oráciem* → *oráčóm* (→ *oráčům*), *Judášěvi* → *Jidášovi*, *bičěvati* → *bičovati*. Jen v některých případech zůstaly výsledky přehlásky zachovány: *koniem* (*koním*), *mořiem* (*mořím*).

Vývoj ě

Již v předchozích oddílech bylo řečeno, že v důsledku historické depalatalizace došlo k zániku ě (jať) – distribuce ě byla spjata s palatalizovanými konsonanty, a tak jakmile tyto konsonanty zanikly, ztratilo ě svůj fonologický kontext: k jeho zániku došlo ve 2. pol. 14. stol.

Již výše jsme zmínili, že jať mělo diftongický charakter: bylo tvořeno velmi slabou počáteční diftongickou *i*-ovou složkou a dominantní vokalickou složkou *e*-ovou.

Vývoj ě se lišil podle samohláskové délky:

1. Krátké ě:

Krátké ě se ztotožnilo s *e*. Tento proces se realizoval dvěma způsoby:

- po labiálách tak, že se z *i*-ové složky stal samostatný foném *j* (tzv. vydělení jotace³⁴): *věrnosť* > *vjernosť*, *běhati* > *bjehati*, *město* > *mjesto*;
- po ostatních konsonantech *i*-ová složka zanikla (tzv. zánik jotace): *cěsta* > *cesta*, *řěka* > *řeka*, *sě* > *se*.

V některých českých dialektech (zejména severovýchodočeských) došlo k zániku jotace po labiálách: *město* > *mesto*, *pět* > *pet*. Projevy této změny lze sledovat také v některých stč. památkách: *človek*, *meděný*, *vecě*.

34 Tyto případy bychom mohli chápat jako případy zachování asynchronní výslovnosti palatalizovanosti předchozího konsonantu (viz výše).

2. Dlouhé ě:

U dlouhého *ě* se vydělila a emancipovala *i*-ová složka, čímž se posílil jeho diftongický charakter (hovoří se o tzv. rozvinutí jotace): *běda* > *bĭeda*, *měra* > *mĭera*, *věra* > *vĭera*.

Ve stč. památkách se však objevují také podoby, které jsou výsledkem zániku jotace: *césař*, *vzěti*, *hřechov*.

Poznámka o fonologické platnosti, grafice a transkripci *ě*:

Jak již bylo řečeno, *ě* mělo diftongický charakter, jeho artikulaci bychom si tedy mohli představit následovně: krátké *ě* jako [’e], dlouhé *ě* [’é].

Z fonologického hlediska mělo *ě* status předního (měkkčího) ’e: pak bychom mohli krátké *ě* interpretovat jako /’e/, dlouhé *ě* jako /’é/.

Grafika *ě* nebyla v grafických systémech stč. ustálená. Zpravidla se značilo kombinací *i*-ových liter s písmenem <e>: <Powiez>, <Lybuffye>, <zreffenie>. Z citovaných dokladů je zřejmé, že ve stč. grafice se obvykle nečinily rozdíly mezi dlouhým a krátkým *ě*, až na několik rukopisů, které se snažily dlouhé *ě* graficky rozlišit pomocí spřežek <iě>, <iee>, <ye>, <yie>, později <ije>: <muziee>, <bratrfije>:

Při transkripci stč. textů přepisujeme krátké *ě* jako <ě> a dlouhé jako <ie>: <Powiez> → *Pověz*, <Lybuffye> → *Libušě*, <zreffenie> → *zhřešení*, <muziee> → *mužie*, <neymiyel> → *nejměl*, <bratrfije> → *bratřie*.

V této učebnici používáme pro záznam dlouhého *ě* ve vlastním výkladu symbolu <ě̄>.

Nvč. písmeno <ě> nelze ztotožňovat se stč. fonémem /’é/. V nové češtině jde o grafém, který má trojí zvukovou hodnotu:

- [je]: *oběd* [objed];
- [’e] : *tělo* [telo];
- [ňe]: *měsíc* [mňesíc].

Vývoj opozice *y-i*

Jak již bylo řečeno ve výkladu o pč. fonologickém systému, distribuce *y-i* se řídila palatalizovaností (v případě *i*), anebo tvrdostí (v případě *y*) předchozího konsonantu, a tak lze obě hlásky na prahu historické depalatalizace považovat za alofony *i*-ového fonému. V rámci procesu historické depalatalizace se však jejich status změnil. Po depalatalizaci palatalizovaných ostrý sykavek, došlo ke změně *i* > *y*: *c’iz’í* > *cyzý*, *voz’ík* > *vozyk*, kdežto po depalatalizaci měkkých labiál se zpočátku zachovával původní distribuce *i-y* (*pivo* - *pyšný*). Tímto způsobem se z pozičních alofonů *y-i* vytvořily dva samostatné fonémy, a to zejména zásluhou *i*, které se mohlo nacházet jak po měkkých, tak také tvrdých konsonantech.

Nicméně po završení historické depalatalizace (na začátku 15. století), v jejímž rámci zanikla většina palatalizovaných souhlásek, ztratily tyto dva *i*-ové fonémy své přirozené distribuční protějšky. A tak v těch útvarech češtiny, ve kterých se důsledně prosadila historická depalatalizace, došlo k zániku tvrdého *y* (během 15. stol.):

1. *y* se ztotožnilo s měkkým *i* - ve spisovné češtině nebo jižní části východomoravských dialektů, v případě měkkého *i* také ve většině českých dialektů v užším smyslu;
2. *y* se ve středomoravských dialektech změnilo v *ę*: *ryby* > *řębę*;
3. *y* se na větší části českého jazyka diftongizovalo v *ej*, ve středomoravských dialektech pak v *é*: *dobry* > *dobrej* > *dobré* (viz níže).

Vývoj *r, l* sonans

U původních (tj. zděděných z psl.) slabikotvorných likvid se až do konce 14. století vyskytoval neurčitý, tzv. průvodní vokál. O tomto vokalickém komponentu doprovázejícím slabikotvorné likvidy svědčí stč. grafika, v níž je tento vokál někdy reflektován různými vokalickými grafémy *y, i, u, e*, a to před nebo za likvidou: *Birido, brido (Brdo), pylny (plný), naplynyŕŕ (naplníš), mulczie (mlčie)*.

Některé průvodní vokály se proměnily v plné vokály, které se ustálily v pozici za slabikotvornou likvidou:

- tvrdé slabikotvorné *l* se změnilo v *lu*: *člŕn > člun, dlŕhŕy > dlůhŕy, žlŕtŕy > žlutŕy* (během 12. stol.);
- skupina *čř, žř > čer, žer*: *čřt > čert, čřvenŕy > červenŕy, žřdŕ > žerdŕ, žřnov > žernov* (do konce 14. stol.).

Pč. slabikotvorné likvidy byly tvrdé nebo měkké, krátké nebo dlouhé. Korelace kvantitativní zanikla u likvid velmi brzy, a to již ve 12. stol. (po změně *l̥ > lu*), a tak zůstala zachována pouze korelace kvantitativní: *vřk - *vřčä, *vřgu - *vřci*. Korelace kvantitativní zanikla na přelomu 14. a 15. stol. (v počátcích diakritického pravopisu se dlouhá slabikotvorná likvida někdy označovala čárkou).

Průvodní vokály nebo plné ústní vokály se u slabikotvorných likvid vyskytují v okrajových dialektech, jak ukazují jihozápadočeské *stirnad*, severovýchodočeské *Kerkonoše* a lašské *šyrp*. Mezi slabikotvornými a neslabikotvornými likvidami se někdy mohl činit rozdíl: např. v *Legendě o svatém Prokopovi* se slabikotvorné likvidy značí geminovaně, zatímco neslabikotvorné jednoduše: *<pllny>*, *<mllicziece>*.

Vývoj neslabičných sonant (tzv. pobočných slabik)

V důsledku zániku a vokalizace jerů se některé původně neslabičné sonanty *r l m n j* ocitly v souhláskové skupině, resp. ve fonologickém kontextu podobném slabice (tradicičně se tyto souhláskové skupiny interpretují jako tzv. pobočné slabiky). V těchto pozicích však sonanty slabiku netvořily, což napovídají stč. a střč. veršované památky s pevným počtem slabik ve verši (v kancionálech jednoty bratrské bývá neslabičná deklamace těchto slabik signalizována obloučkem). Tyto likvidy se v češtině vyvíjely rozličným způsobem, v jednotlivých typech pozic a také v rozličných časových etapách (jejich vývoj se v zásadě realizoval v rozmezí 14. a 16. stol., s těžištěm ve 14. století). Zjednodušeně lze říci, že vývoj pobočných slabik se mohl odvíjet podle následujících scénářů:

1. Neslabičná sonora zůstala zachována (pouze v iniciální slovní pozici):³⁵ *jmění, jsem, lháti, rty, mdlý*.
2. Neslabičná sonora zanikla: *jablko > japko, jmám > mám, jsem > sem, nesl > nes*.

35 Pro zjednodušení budeme neslabičnou sonantu označovat tučným řezem písma.

3. Vedle sonory se ustálil vokál: *bidlko* > *bidélko*, *básn* > *báseň*, *sestr* > *sester*, *nesl* > *nesět* (nářeční), *sedm* > *sedum*.
4. Zanikla souhláska oddělující sonoru od zbytku slabiky: *sedlka* > *selka*, *tkadlcě* > *tkalce*
5. Z neslabičné sonory se stala slabičná: *bratr* > *bratř*, *krve* > *křve*, *nesl* > *nesḷ*, *sedm* > *sedṃ*.

Samohlásková kvantita

Patří k nejméně prozkoumaným oblastem ve vývoji češtiny; zvláště omezující je to, že ve starších vývojových fázích byla označována nepravidelně, takže obraz staročeských poměrů (tím méně pračeských), není bezpečný. Toto gnozeologické omezení negativně zesiluje jednak to, že původ pračeské kvantity není bezpečně znám, jednak to, že řada jevů vznikla v různých časových fázích a často zasáhla jen část jazykového území.

Zdroje původní pračeské kvantity:

1. Pokračování původní praslovanské kvantity: v určitých pozicích nenastalo pozdně praslovanské krácení. Kvantita zůstala zachována:
  - a) ve slovech dvojslabičných před přízvukem: *král*, *býk*, *sloup*, *tráva*, *víno*, *chvála*, *líce*, *tlouci*, *žítí*;
  - b) ve slovech trojslabičných před vnitřní přízvučnou slabikou: *národ* (< **na'rodǫ*), *zákon* (< **za'konǫ*), *východ (< **vy'chodǫ*);
  - c) ve slovech dvojslabičných s intonací akutovou: *dým*, *sýr*, *ráj*, *vrána*, *břieza*, *sláma*, *jáma*, *múcha*, *býti*, *dáti*, *píti*, směrem na východ však přibývá zkrácených případů: *moravské dym*, *březa*, *jama*, *mucha*.
2. Kvantita se vyvinula ve slabikách pod intonací novoakutovou. Novoakutová intonace vznikla v pozdně praslovanském období na místě intonace původně cirkumflexové nebo tam, kde byly dříve slabiky krátké (tyto změny intonace se nazývají metatonie). Metatonii vyvolaly změny v slabičném skladu slova (způsobené derivací nebo zánikem jerů) – někteří autoři soudí, že se podobně vyvinula ze staré intonace akutové intonace novocirkumflexová).

Intonace novoakutová se vyvinula v těchto případech (citujeme jen některé případy):

  - a) genitiv plurálu: stč. *synove* – *synóv*, *noha* – *nóh*, *hora* – *hór*, *slovo* – *slóv* (v jiných případech se ovšem vyvinula intonace novocirkumflexová, z níž vzešla krátkost slabiky: *vrána* – *vran*, *léto* – *let*, *játra* – *jater*, *dielo* – *děl*);
  - b) nominativ singuláru maskulin a feminin zakončený na *-ǫ* a *-ǫ* (zde nelze v češtině dost dobře odlišit novoakut od náhradního dloužení): *bóh* – *boha*, *dvór* – *dvora*, *sól* – *solí*;
  - c) po zániku slabých jerů ve víceslabičných slovech, zejména se sufixy **-akǫ*, **-ačǫ*, **-ikǫ*, **-ařǫ*, **-avǫ*, **-unǫ*: *novák*, *koláč*, *hospodář*, *učedník*, *klobúk*; dále pak před sufixy **-ǫkǫ*, **-ǫka*, **-ǫko*: *hrad* – *hrádek*, *pět* – *pátek*, *hlava* – *hlávka*, *hora* – *hórka*

(naopak v jiných případech vznikl nový cirkumflex: *dům* – *domek*, *rána* – *ranka*, *kráva* – *kravka*);

d) v participiu *l*-ovém, kde přešel přízvuk z koncového jeru na předcházející slabiku: stč. *móhl*, *róstl*; zůstalo uchováno především v moravských dialektech: *védl*, *nésl* slezkočeské *nis* (*n'és* > *n'és* > *nís* > *nis*).

3. Kvantita vznikla kontrakcí (tato kvantita je nejpevnější): viz výše.

4. Se zánikem jerů je spjato tzv. náhradní dloužení (v češtině je jen velmi těžko odlišitelné od kvantity vznikly z novoakutové intonace – viz výše): *dóm* – *domu*, *dól* – *dolu*, *vóz* – *vozu*.

5. V určitých specifických pozicích vzniká tzv. sekundární dloužení: ve stč. textech se např. objevují doklady takového dloužení po předložkách či předponách: *v oči* > *vóči*, *v obec* > *vóbec*, *k ápoštolóm* nebo před *j*: *nájde*, *tájny*.

Pračeské kvantitativní poměry se pak během historického vývoje poměrně hojně a pronikavě proměnily, a to na základě a) morfofonologického zobecnění jednotlivých pravidel (dloužení – krácení u deminutiv *most* – *můstek* X *dům* – *domek*), b) analogického vyrovnávání v rámci paradigmatu (morfologického či slovtvorného – sg. nom. *ryba*, gen. *ryby*, dat. *rybě*... X sg. instr. *rybú*, pl. gen. *ryb*, dat. *rybám*... > *ryba*, *ryby*, *rybě*, *rybou*...) a vlivem různých fonologických či fonetických změn (zánik kvantity v slezskočeských dialektech, fonologizace krácení *i* a *ú* v středomoravských dialektech, dloužení *o* před *j* a *ň* v dialektech východomoravských apod.).

V poslední době se objevují analýzy, jejichž autoři tvrdí, že metatonie ovlivnila kvantitu neodvozených slov, zatímco při derivaci je její vliv přeceněn (Šaur, Scheer). Místo toho se snaží najít „rytmický zákon“, podle něž se řídila: podobně jako v semitských jazycích i v češtině (staré) se mohlo při derivaci uplatnit templatické pravidlo: např. iterativa (odvozená sufixy *-ě-*, *-a-*, *-ova-*) mají „vážit“ tři móry, tento požadavek se týká jen součtu váhy kořenného a tematického vokálu: *píjet*, *-hlížet*, *skákat*, *-žřít* X *-chvalovat*, *-měšovat*).

Vývoj *f*

Psl. a pč. nedisponovaly samostatným fonémem */f/*, pouze znaly hlásku *[f]*, která se objevovala na místě skupiny *pv*: *úpvati* > *úpfati* > *úfati*. Absence fonému */f/* v nejstarších fázích češtiny naznačují nejstarší přejímky z němčiny a latiny, v nichž se na místě německého *f* vyskytuje jiná příbuzná stč. labiála:

něm. *fasant* – *bažant*

něm. *bischof* – *biskup*

lat. *firmare* – *biřmovati*

Postupné prosazování asimilace znělosti, jejímž působením se *f* stávalo poziční neznělou variantou *w*, a externí vliv němčiny na češtinu v jazykově smíšených oblastech česko-německých vedly ke vzniku samostatného fonému */f/* ve staré češtině (ve 13. století).

Protetické a hiátové hlásky

Jestliže se ve fonologickém řetězci vyskytnou vedle sebe dvě samohlásky, vzniká kontext, v němž 1. se mohou objevit na švu mezi oběma vokály hiatické hlásky (v nč. <Maria > X [Marija]), 2. ze dvou slabik vzniká slabika jedna: tento proces se nazývá synizeze a je pro něj příznačné to, že se jedna ze samohlásek změní na souhlásku, event. diftongický komponent (v nč. <Maria> [Marja]).

Jako hiatické hlásky lze také interpretovat hlásky protetické, které se tvoří tehdy, jestliže slovo začínající samohláskou následuje ve fonologickém řetězci za slovem končícím samohláskou.

Z psl. zdělila čeština protetické hlásky *v-* (*ūdra > *vydra*) a *j-* (psl. *jestv X lat. *est*).

K nejstarším českým protetickým hláskám patří *j*, jehož rozšíření nepokrývá celé české jazykové území, srov. např.:

jídlo X *idlo*³⁶

jim X *im*

jiskra X *iskra*

jíti X *íti*

Vedle toho se v češtině vyskytuje velmi starobylé protetické *h-*, které má od počátku patrně územní omezení (dialektologickým výzkumem bylo zachyceno v jihozápadočeských dialektech a v části dialektů středomoravských). Ojediněle proniká protetické *h-* také do staročeských památek. Tato protetická hláska se objevuje před všemi samohláskami, a dokonce také před sonantami *r*, *l*, *n*:

ale > *hale*

almara > *halmara*

i > *hi*

roh > *hroh*

řeže > *hřeže*

ukáže > *hukáže*

Od 14. století se ve staročeských památkách ojediněle objevuje protetické *v-*. Jeho výskyt je vždy vázán na pozici před iniciálním *o-*. V průběhu 15. stol. jeho rozšíření pozvolna vzrůstá, přičemž kulminuje v 16. stol. Standardní čeština 17. a 18. stol. protetické *v-* nakonec přijímá jako variantu stylově podmíněnou: vyskytuje se zpravidla v textech nižšího stylu. Moderní spisovná čeština protetické *v-* striktně odmítá.

Protetické *v-* se rozšířilo na drtivé většině českého jazykového území: téměř úplně v českých nářečích v užším smyslu (s výjimkou doudlebských dialektů) a v části středomoravských dialektů (pochopitelně se jeho šíření obtížně prosazuje tam, kde je již etablováno protetické *h-*).

³⁶ Tato podoba je mladšího data, vznikla až ve 14. stol.

obilí > *vobilí*
osel > *vosel*
orat > *vorat*
okno > *vokno*

Změny v proudu řeči

Jde o změny, které plynou z bezprostředního kontaktu jistých fonémů anebo z pozice, kterou daný foném zaujímá ve slově:

Metateze

S výjimkou psl. metateze likvid jde o sporadickou změnu, kterou jsou obvykle reorganizovány souhláskové skupiny:

*kvǔbtǫ > *ktvu*, *kvetu*³⁷
inhed > *ihned*
povraz > *provaz*
malženstvo > *manželstvo*
mĥla > *mlha*

Kontrakce (stahování)

Jestliže pomineme pračeskou kontrakci (viz tam), projevují se případy kontrakce jen sporadicky (většinou jako výsledek snahy odstranit hiát):

a on, *a ona*, *a ono* > *an*, *ana*, *ano*
Joachym > *Jáchym*
na ony > *nany*
na obě > *nábě*

Synizeze (viz výše)

douřfati > *douřfati*
Ovidius > *Ovídjuš*
Bohuše > *Bouše*

Apokopa (zánik koncových samohlásek)

K této změně je náchylné zejména finální *-i*:

nesi > *nes*
raději > *raděj*
trpieci > *trpic*

37 Nč. *kvetu* vzniklo z kořenové podoby, která se ustanovila v participiu *l*-ovém: *kvǔbtǫ.

Apokopa se projevuje také u zájmených příslovčí končících na *-o* (mezistupněm je mnohdy *-e*):

kako > *kake* > *kak*

sěmo > *sem*

tamo > *tame* > *tam*

tako > *take* > *tak*

Ojediněle se lze setkat se zánikem jiných finálních samohlásek, které jsou součástí afixů:

bieše > *bieš*

jednoho > *jednoh*

toho > *toh*

déle > *dél*

viece > *víc*

Artikulační asimilace

Dvě bezprostředně související souhlásky se artikulačně sblíží.

Asimilace způsobu artikulace

<i>dš</i> > <i>dč</i>	<i>nadženie</i>	>	<i>nadženie</i>
<i>ds</i> > <i>dc</i>	<i>dvadsėti</i>	>	<i>dvadcėti</i>
<i>chc</i> > <i>kt</i>	<i>chci</i>	>	<i>kci</i>
<i>cht</i> > <i>kt</i>	<i>chtěl</i>	>	<i>ktel</i>

Asimilace místa artikulace

<i>dc</i> > <i>c</i>	<i>dvadcėti</i>	>	<i>dvacėti</i>
<i>mj</i> > <i>mň</i>	<i>mjesíc</i>	>	<i>mňěsíc</i>
<i>čs</i> > <i>c</i>	<i>ničs</i>	>	<i>nic</i>
<i>sč</i> > <i>šč</i>	<i>sčestie</i>	>	<i>ščestie</i>
<i>šs</i> > <i>s</i>	<i>češský</i>	>	<i>český</i>
<i>zš</i> > <i>žš</i>	<i>nalezši</i>	>	<i>naležši</i>

Zjednodušování souhláskových skupin

<i>dd > d</i>	<i>paddesát</i> ³⁸	>	<i>padesát</i>
<i>kk > k</i>	<i>měkký</i>	>	<i>měký</i>
<i>nn > n</i>	<i>Anna</i>	>	<i>Ana</i>
<i>ss > s</i>	<i>s světa</i>	>	<i>světa</i>
<i>šš > š</i>	<i>vyšší</i>	>	<i>vyšší</i>

Zánik souhlásky v souhláskové skupině

<i>kd > d</i>	<i>když</i>	>	<i>dyž</i>
<i>kt > k</i>	<i>který</i>	>	<i>kery</i>
<i>šč > č</i>	<i>děšč</i>	>	<i>děč</i>
<i>stl > sl</i>	<i>stlúp</i>	>	<i>slúp</i>
<i>stsk > s</i>	<i>mětské</i>	>	<i>měské</i>
<i>tk > k</i>	<i>tkadlec</i>	>	<i>kadlec</i>

Vkladné samohlásky

Ve stč. textech se ojediněle objevuje v souhláskových skupinách vkladné *i*: *čstíti* (<*chiftiti*>), *čsti* (<*chyfti*>), *řka* (<*řyka*>).

U neslabičné předložky *k* se vytvořilo vkladné *u* (v pozici před labiálami): *ku boju*, *ku podlazě*, *ku vidění*.

Vkladné souhlásky

V souhláskové skupině obsahující *r* (ř), *l*, *n*, se vytvořil konsonant *t* nebo *d* (podle toho, jestli byl předchozí konsonant znělý nebo neznělý):

<i>cn > ctn</i>	<i>mocný</i>	>	<i>moctný</i>
<i>sn > stn</i>	<i>tělesně</i>	>	<i>tělestně</i>
<i>nr > ndr</i>	<i>Kunrátovi</i>	>	<i>Kundrátovi</i>
<i>sř > stř</i>	<i>sředa</i>	>	<i>středa</i>

Disimilační změny

Z hlediska celkového vývoje češtiny, zejména jejího nářečního štěpení, zaujímá mezi disimilačními změnami zvlášť významné postavení změna *šč > šř*. Nejstarší doklady této disimilace pocházejí ze 14. stol., avšak její hlavní průběh lze klást do stol. 15. Disi-

³⁸ Forma vzniklá asimilací z *patdesát*.

milace proběhla ve spisovné češtině a na území českých dialektů v užším smyslu, kdežto v moravských dialektech se neprosadila, dokonce ani nezasáhla jihovýchodočeské (česko-moravské) přechodné dialekty:

ješče > ještě

ščestí > štěstí

na púšči > na poušti

S touto změnou je paralelní změna *ždž > žď*:

ždžár > žďár

Po provedení disimilace *šč > št* proběhlo v 15. stol. následně ve skupině *šť* ztvrdnutí *t* v pozici před konsonantem (někdy se tato změna nazývá 2. historickou depalatalizací):

pištce > pištce

šťkátí > štkátí

šťvátí > štvátí

Jestliže se neslabičná předložka *w* vyskytla před labiálou, změnila se na *u*:

w město > u město

w Prahu > u Prahu

w wodu > u wodu

Výsledky této změny byly však odstraněny v 15. stol., tj. v době, kdy se bilabiální *w* změnilo ve *v* labiodentální.

Další případy disimilace jsou spíše sporadické:

<i>čč > čť</i>	<i>plaččivý</i>	>	<i>plačtivý</i>
<i>čšč > čť</i>	<i>řečščí</i>	>	<i>řečťí</i>
<i>čř > tř</i>	<i>čřieví</i>	>	<i>třeví, střevíc³⁹</i>
<i>čt > št</i>	<i>čtyřé</i>	>	<i>štyřé</i>
<i>dc > ds</i>	<i>rádcě</i>	>	<i>rádsě</i>
<i>kt > cht</i>	<i>oktáb</i>	>	<i>ochtáb</i>
<i>sch > sk</i>	<i>schovati</i>	>	<i>skovat</i>
<i>tc > ts</i>	<i>v smutcě</i>	>	<i>v smutsě</i>
<i>tč > tš</i>	<i>otče</i>	>	<i>otše</i>
<i>žč > žt</i>	<i>nebožčík</i>	>	<i>nebožtík</i>

39 Nově vzniklé *tř* se začalo mísit se skupinou *str/stř*, ve které se *t* vytvořilo jako přechodový konsonant (viz výše), a podléhalo proto analogické změně *tř > stř*.

Změny *dc > ds*, *tc > ts* a *tč > tš* jsou patrně nářeční (podobné formy jsou známy z jihočeských a středomoravských dialektů; jsou doloženy jen v *Legendě o sv. Kateřině*). Podobně mají nářeční zázemí jiné ve stč. zřídka doložené disimilace sykavek (známé z jihočeských dialektů):

<i>šš > jš</i>	<i>najkraššieho</i>	>	<i>najkrajšieho</i>
<i>žš > jš</i>	<i>najslažší</i>	>	<i>najslajší</i>
<i>žž > jž</i>	<i>zažžen</i>	>	<i>zajžen</i>

Zánik koncového *w*

Jako artikulační změnu lze vysvětlit také zánik koncového *w* v gen. pl. anebo nom. sg. m. posesivních adjektiv *bratruow > bratruo*. Po diftongizaci *ó > uo* se ve slabice vyskytovala dvě neslabičná *u*, což představovalo mimořádné nároky na artikulaci takové slabiky (fakticky šlo o triftong), a tak koncové *w* zaniklo.

Asimilace a neutralizace znělosti

Po zániku jerů se nově vytvořila celá řada souhláskových skupin, jejichž členy se lišily znělostí. V průběhu vývoje češtiny se postupně ustálilo dominantní pravidlo znělostní asimilace, jemuž podléhají jen souhlásky tvořící znělostní páry. Znělostní asimilace je převážně regresivní, tj. znělost/neznělost iniciální souhlásky se mění podle neznělosti/znělosti souhlásky následující. Toto pravidlo se definitivně ustálilo až v průběhu 14. století, jak svědčí změna psaní některých slov:

dchoř > tchoř

čbán > džbán

kde > gde

sde > zde

V případě, že se znělá párová souhláska nachází na konci slova před pauzou, mění se na neznělou. Tuto změnu nazýváme neutralizace znělosti. Neutralizace znělosti se ustálila až na konci 14. stol. (soudě podle grafiky stč. památek):

dub > dub

knih > knich

pstruh > pstruch

vrah > vrach

Fakt, že se po zániku jerů původní podoba znělých/neznělých konsonantů navzdory asimilaci a neutralizaci často udržela až do 14. století, je zpravidla interpretován (podle J. Vachka) jako výsledek protikladu napjatosti/nenapjatosti konsonantu: na rozdíl od nové češtiny si párové znělostní konsonanty podléhající asimilaci nebo

neutralizaci udržely (podobně jako v angličtině) svůj původní rys napjatosti/nenapjatosti (v současné češtině neznělé = napjaté X znělé = nenapjaté konsonanty). Tento původní rys napjatosti/nenapjatosti ztratily konsonanty vystavené asimilaci nebo neutralizaci znělosti až v průběhu 14. stol. (tj. předpokládá se, že asimilace se prosadila mnohem dříve než ve 14. stol., ale že rozdíl mezi konsonanty do 14. stol. plynul z rozdílu v napjatosti).

U některých slov nebyl už původ souhláskových skupin interpretovatelný, a proto se v grafice ustálila jejich podoba asimilovaná: *džbán*, *zde*, *vždy* atd. Naopak u slov, jejichž vnitřní struktura stále interpretovatelná je, se psaní ustálilo podle etymologie:

kde [gde] – *kam*, *kudy*
ovšem [ofšem] – *veškerý*
knih [knich] – *kniha*
vrah [vrach] – *vraha*

Některé fonémy vyvolávají neočekávaný způsob asimilace znělosti:

- /v/ podléhá asimilaci, ale samo ji nezpůsobuje: *svůj*, *tvůj* X *ovšem* [ofšem], *včera* [fčera]; v moravskoslezských a jihočeských dialektech však /v/ podléhá progresivní asimilaci: [sfuj], [tvuj]; v tomto případě jde o důsledné uplatnění vlastnosti /v/ podléhat asimilaci znělosti;
- /h/ je při asimilaci vždy pravidelné, ale ve skupině *sh* podléhá buď regresivní asimilaci [zh] (na Moravě), anebo asimilaci progresivní [sch] (v Čechách): [zhoda] X [schoda], [na zhledanou] X [na schledanou],
- /ř/ se vždy přizpůsobuje sousedící souhláске (ať předcházející nebo následující): *tři* [tři], *dři* [dři], *spařka* [spařka], *pařba* [pařba].

Jak vidno, část těchto nepravidelností je podmíněna nářečně. Na území českého národního jazyka existují také další difference v asimilaci. Např. na Moravě se vyskytuje ta zvláštnost, že asimilaci neznělé souhlásky na znělou způsobují jedinečné souhlásky *r*, *l*, *m*, *n* a hiát: [zme], [g Aničce]. Zejména ve východních Čechách se vyskytuje zachování znělé souhlásky na konci slova před pauzou (zpravidla doprovázený neurčitým vokálem ə): *dubə*, *sníhə*, *sousedə*.

Přízvuk

Staročeský přízvuk je podobně jako novočeský pevně spjat s první slabikou ve větě (zřejmě od 12. stol., event. od stol. 13.). Tato pozice přízvuku se však vyvinula sekundárně, neboť pro psl. předpokládáme přízvuk volný (mohl se objevit na kterékoli slabice ve slově). Mechanismus této změny není zcela zřejmý, neboť moravskoslezské dialekty se vyznačují podobně jako polština přízvukem na předposlední slabice (tzv. penultimě).

A tak není jisté, zdali u slov tvořených třemi a více slabikami nekolísal přízvuk mezi předposlední, nebo první slabikou (jisté svědectví o této původní nevyhraněnosti poskytují kromě moravskoslezských dialektů také jihočeské dialekty s melodickým průběhem zvýrazňujícím předposlední slabiku).

FONOLOGICKÝ SYSTÉM ČEŠTINY 15. STOLETÍ

Fonologický systém češtiny 15. století byl poznamenán sérií změn, které byly popsány v předchozí kapitole. Jejich společným jmenovatelem byla v drtivé většině případů historická depalatalizace: proměnila nejen inventář fonémů, ale také jejich vzájemné vztahy.

Vokální systém byl zbaven většiny měkkostních opozic, což vedlo jednak k jeho zjednodušení, jednak k osamostatnění *y* jako samostatného fonému (a nikoli poziční varianty *i*). Vokální systém také disponoval stoupavým diftongem *ie*, který vznikl posílením *i*-ové složky u dlouhého *jať*. V tomto okamžiku nastává začátek procesu, který vedl k odlišnému vývoji systému krátkých a dlouhých vokálů.

Krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
středové	<i>e</i>	<i>ie</i>	<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>	<i>ý</i>	<i>ú</i>
středové	<i>é</i>	<i>ie</i>	<i>ó</i>
nízké		<i>á</i>	

Kromě toho čeština 15. stol. disponovala slabikotvornými likvidami *l*, *r*, které zčásti navazovaly na starobylé psl. slabikotvorné likvidy, zčásti se vytvořily z tzv. pobočných slabik (viz tam). Nadto se v češtině 15. stol. vyskytovalo slabikotvorné *ŋ*, *ŋ*, které však mělo podobně jako v nč. periferní charakter, neboť bylo lexikalizované ve slovech *sedm*, *osm*.

Podobně jako vokální systém se také konsonantický systém výrazně zjednodušil: zejména ztratil většinu palatalizovaných vokálů. Od 15. stol. má čeština již pouze čtyři skutečně (nikoli pravopisně) měkké vokály: *ť*, *ň*, *ď*, *j*.

Kosnonantický systém

místo artikulace			labiály	alveoláry		palatály	veláry	laryngály
způsob artikulace								
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i>		<i>t</i>		<i>tʰ</i>	<i>k</i>
		znělé	<i>b</i>		<i>d</i>		<i>dʰ</i>	(<i>g</i>)
	nazální		<i>m</i>		<i>n</i>		<i>ɲ</i>	
semiokluzívy		neznělé			<i>c</i>	<i>č</i>		
		znělé						
konstriktivy		neznělé		(<i>f</i>)	<i>s</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w</i>		<i>z</i>	<i>ž</i>		<i>h</i>
	laterální				<i>l</i>			
	vibranty				<i>r</i>			
	aproximanty						<i>j</i>	

Jak je z tabulky patrné, v tomto období základní korelační řadu tvořila opozice znělosti. Pro toto období předpokládáme ještě existenci /w/. V tabulce je také zaznamenán foném /f/, který se začal ustalovat ve stročeském fonologickém systému 14. století, a to jednak na základě česko-německého jazykového kontaktu, jednak na základě působení asimilace a neutralizace znělosti (neznělá varianta *w*). Z podobných důvodů rekonstruujeme pro češtinu 15. století také existenci fonému /g/ (jednak znělostní protějšek *k*, jednak foném, jehož existenci posiloval česko-německý jazykový kontakt).

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD 15. STOLETÍ

Diftongizace *ó* > *uo*

Do souvislosti s rozvinutím jotace u dlouhého *ě* > *je* se zpravidla klade velmi podobná změna zadního vokálu *ó* > *uo*.⁴⁰ Nejstarší doklady této změny jsou známy z textů pocházejících ze začátku 14. stol., hlavní vrchol této změny je však nutno klást na přelom 14. a 15. stol. Tato změna se realizuje pouze u dlouhého *ó*:

bóh > *buoh*

dóm > *duom*

vóči > *vuoči*

svój > *svuoj*

Ve stč. textech se sice objevují nemnohé doklady diftongizace krátkého *o*, nicméně v dalším vývoji jsou zcela odstraněny:

boha > *buoha*

kostel > *kuostel*

mohu > *muohu*

jako > *jakuo*

Se změnami *ě* > *je* a *ó* > *uo* nastává ve vývoji českého fonologického systému důležitý předěl: po jejich prosazení se systém krátkých a dlouhých vokálů vyvíjí odděleně.

Diftongizace *ý* > *eĭ*

Tato změna zasáhla pouze tvrdé dlouhé *ý* (o vývoji krátkého *y* viz výše). První doklady⁴¹ diftongizace se objevují v textech z konce 14. století, v průběhu 15. století příkladů přibývá, a tak lze usuzovat, že v tomto období se tato změna prosazuje s nejvyšší silou. Diftongizaci *ý* > *eĭ* lze chápat jako důsledek historické depalatalizace.

Diftongizace *ý* v klesavý diftong proběhla ve dvou fázích:

1. Nejprve vznikl diftong *eĭ* obsahující neurčitý střední a středový vokál, který byl blízký fonému *e*. Na tuto fázi změny ukazuje grafika pramenů z 15. stol. v nichž se *eĭ*⁴² mnohdy zapisuje jako *aj*: <*nebayway*> *nebeĭveĭ*, <*maydlo*>, <*mlayn*>.⁴³
2. Později (v průběhu 15. století) se prosadila změna tohoto neurčitého vokálu v *e*.
mlýn > *mleĭn* > *mlejn*

40 Tak jako se u vývoje *ě* hovoří o rozvinutí jotace, tak se u změny *ó* > *uo* hovoří o rozvinutí labializace.

41 Nejstarší doklady pocházejí z konce 12. století, jsou však nejisté.

42 Tento první (vokalizký) komponent by bylo možno chápat jako *a* a celý diftong tedy jako (*aĭ*).

43 Kromě toho se psalo také jako <*ai*>, <*ey*>, <*ei*>, později také jako <*ag*>, <*eg*>.

mýto > mějto > mejto
pýcha > pějcha > pejcha
dobry > dobrej > dobrej

Diftongizace se prosazuje také na místě *í* v té části českých a moravských dialektů, v nichž *í* po *c*, *z*, *s* ztvrdlo *í* > *ý*: (*sítko* > *sýtko* >) *sejtko*, (*vozik* > *vozyk* >) *vozejk*, (*cítit* > *cýtít* >) *cejtit*.

Diftongizace byla provedena v českých nářečích v užším smyslu (snad s výjimkou okrajů jihozápadočeské nářeční skupiny), ve středomoravských dialektech (s následnou monoftongizací v *é*) a v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů.

Tato změna se začíná soustavně prosazovat v jazyce psané komunikace až od 20. let 16. století: velmi rychle se šíří v tiscích pražských, zatímco v tiscích provinčních (obvykle moravských) se vyskytuje v menší míře. Také zůstává omezena na památky nižších stylů. Ve srovnání s úžením *é* > *í* nebo protetickým *v-* proniká do spisovného jazyka mnohem rychleji a výrazněji, takže je pražským územ ovlivněn zpočátku i úzus kralický (objevuje se např. v kořenech následujících slov: *prejštití*, *smejšleti*, *stejskati*, *strejc*, *tejkati*, *vejr*). Avšak jazyk vysokého stylu konce 16. století ji reflektoval jen v malé části, a tak byla také v 19. stol. kodifikátory moderní spisovné češtiny odmítnuta.

Diftongizace *ú* > *ou*

Tato změna se realizovala v souvislosti s diftongizací *ý* > *ej*. Obě změny spojuje průběh, chronologie a územní rozšíření (rozdíl je však v míře jejich přijetí moderním spisovným jazykem - viz níže). První, ojedinělé (a ne zcela průkazné) doklady diftongizace se sice objevují v památkách ze 13. století, plnou silou však nastupuje koncem 14. stol., a její hlavní průběh je nutno klást do století 15.

Také tato diftongizace proběhla ve dvou fázích:

1. Na konci 14. století se *ú* diftongizovalo na klesavý diftong *ou̯*⁴⁴, jehož první komponent byl neurčitý, otevřený, blízký fonému /a/, a který se proto zapisoval jako *au*: <*aw*>, <*av*>, <*au*>, <*av*> .
2. V průběhu 15. století se samohláskový komponent ztotožnil s fonémem /o/.
múka > *mou̯ka* > *mouka*
dlúhý > *dlou̯hej* > *dlouhej*
jedú > *jedou̯* > *jedou*
ženú > *ženou̯* > *ženou*

Tato změna proběhla na celém českém jazykovém území, s výjimkou východomoravských, moravskoslezských a snad i okrajových úseků jihomoravských dialektů; v části středomoravských dialektů nastala následně monoftongizace *ou* > *ó*: *mouka* > *móka*.

44 Tento první (vokalický) komponent by bylo možno chápat jako *a* a celý diftong tedy jako (*a*u).

Jak již bylo řečeno, v 15. století se tento diftong zapisoval rozličným způsobem. Nakonec se v pravopisném úzu 16. stol. ustálila podoba *au*, která se držela až do pol. 19. stol., ačkoli je z pramenů zřejmé, že se již v 16. stol. tento diftong vyslovoval jako [ou].

Výskyt *ou* namísto *ú* uprostřed a na konci slova se v spisovné češtině prosadil ve 20. letech 16. stol. Tato změna byla přijata do spisovné češtiny s výjimkou iniciální slabiky, v níž zůstalo zachováno *ú*-. Souvisí to s kolísající kvantitou v počátečních pozicích a nejednoznačnou grafikou (*u*- na začátku slova se tisklo jako <*v*->; tiskárny často neměly literu <*v*-> s čárkou). Tak se v průběhu 2. pol. 19. stol. v této pozici prosadilo, mnohdy na místě *ou*-, *ú*-, a to jako (domnělý) tvar vysokého stylu starší češtiny.

Monoftongizace *je* > *í*

V průběhu 15. stol. začala postupně převažovat první *i*-ová složka stoupavého diftongu *je*. Na konci tohoto století byla v mluveném jazyce završena změnou *je* > *í*. Svědectví o tomto vývoji podává J. Blahoslav, který navrhuje zapisovat diftong *ie* jako *j* s indexovým ^o, tj. <*j*^o>.

bjeda > *bída*

mjera > *míra*

vjera > *víra*

znamenje > *znamení*

V jazyce psané komunikace se monoftongizace *je* > *í* prosazovala se zpožděním. Definitivně byla přijata v 2. pol. 16. stol.: její rozšíření brzdila pravopisná tradice, která velela psát dlouhé *í* diftongického původu jako *ie*.

Tato změna proběhla na téměř celém území českých dialektů: absentuje pouze v malé části slezských dialektů na dnešním území Polska. Výskyt diftongu *ie* v kopaničářských nářečích (na moravsko-slovenském pomezí) lze vysvětlit jako výsledek kolonizace těchto horských oblastí slovenskými osadníky (a tudíž jako výsledek externího jazykového vlivu).

Monoftongizace *uo* > *ú* (<*ú*>)

Společně s monoftongizací *je* > *í* proběhla také monoftongizace *uo* > *ú* (psaného jako <*ú*>). Nejstarší (ojedinělé) doklady pocházejí ze 14. stol., jejich počet se významně zvyšuje ve stol. 15. Podobně jako v předchozím případě i zde lze předpokládat proces, při němž se posilovala první složka diftongu na úkor složky druhé, až nakonec první složka převážila. Za symptom tohoto procesu by mohla být chápána grafika: diftong se zapisoval jako *u* s indexovým ^o, tj. <*ú*>:

b_uoh > *búh*

d_uom > *dúm*

v_uoči > *vúči*

sv_uoj > *svúj*

Uzemní rozvrstvení této změny odpovídá rozšíření *je > í*, absentuje pouze v malé části slezských dialektů na dnešním území Polska a v kopaničářských nářečích, ve kterých je výsledkem externího vlivu slovenštiny na češtinu.

Úžení *é > í*

Nejstarší doklady této změny pocházejí ze 14. stol., ale spíše představují nedokonalý záznam jeho úzké artikulace. Dokladů přibývá teprve v 16. století. Původně akustická změna (dlouhé vokály se artikulují úžeji) byla akcelerována systémovou nerovnovážností (chybějící zadní středový protějšek). Obvykle se uvádí, že proběhla v 16. století, nejpozději v pozici po *l*. Výsledkem bylo měkké neměkkící *í*:

postélka > postílka

čélko > čílko

zelé > zelí

dobrého > dobrímu

Geografický rozsah *é > í* je značný, kromě nářečí českých v užším smyslu a nářečí středomoravských se zčásti vyskytuje v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů a po měkkých souhláskách také ve východních částech slezkomoravských dialektů. Tato změna se postupně šířila v památkách 17. a 18. stol. Navzdory značnému územnímu rozšíření nepřijal spisovný jazyk tuto změnu v úplnosti. Uprostřed slova se prosadila poměrně důsledně, zejména po měkkých souhláskách: *čélko > čílko*, *žénka > žínka*, ale také po konsonantech tvrdých: *nébrž > nýbrž*, *smétko > smítko*. Velmi pomalu se prosazovala ve slabice *lé*: *léciti, létati, mléko*. Pomalu se také šířila v koncovkách složené deklinace a deklinace posesivních zájmen: *dobrého > dobrího, dobrému > dobrímu, mé > mí* (v památkách češtiny 17. a 18. stol. byly tyto varianty stylově podmíněny). V koncovkách se změna *é > í* ustálila rychle tam, kde pomohla sjednotit deklinační typy: *znamení – zelé > zelí, prosí – chválé > chválí*. Tento stav v zásadě přijala moderní spisovná čeština, avšak s tím rozdílem, že odmítla výsledky této změny v koncovkách složené deklinace a v některých případech také ve slabice *lé*.

Změna *aj > ej*

V průběhu 15. a 16. stol. se tautosylabická skupina *aj* změnila na *ej*:

najlepší > nejlepší

krajčí > krejčí

házej > házej

Jak ilustrují následující příklady, pro provedení této změny je relevantní pozice ve slabice. Jakmile se daná sekvence *aj* vyskytuje v heterosylabické pozici, změna *aj > ej* neproběhne:

vajce > vejce X vajec
dělaj > dělej X dělají
daj > dej X dají

Původně tato změna proběhla důsledně, což demonstrují následující příklady:

hajný > hejný
tajný > tejný
kraj > krej
prodaj > prodej

U jmenovaných forem tato změna způsobila alternaci *aj ~ ej*. Tyto některé alternace byly v následujícím vývoji odstraněny tendencí k unifikaci zvukové stavby kořene:

hejný X hájiti → hajný
tejný X tajiti → tajný
krej X krájeti → kraj

V případě *prodej – prodaje* vedla kořenová alternace v češtině střední doby ke vzniku dvou paradigmat:

1. *prodej X prodaj*
  2. *prodeje X prodaje*
  3. *prodeji X prodaji*
- ...

Tato změna se interpretuje jako výsledek ztotožnění skupiny *aj* v téžeslabičném postavení s diftongem *ej*, který vznikl i *y*. Tuto změnu umožnily dva faktory: 1. klesavý diftong *ej* měl první vokál otevřený, který byl natolik blízký samohlásce *a*, že v určité fázi vývoje mohly být skupiny *ej* a *aj* chápány jako diftongické, 2. po završení diftongizace *y > ej* byl pro mluvčího 15. a 16. stol. odlišný původ obou skupin stěží interpretovatelný. Tato změna bývala tradičně vykládána jako tzv. zpětná přehláska, která byla podmíněna měkkým *j*. Tzn. že byla chápána jako případ asimilace, resp. akomodace (souhláska ovlivnila kvalitu samohlásky). Avšak absence této změny v heterosylabických pozicích naznačuje, že zde se zpětnou přehláskou počítat nelze.

Změna *w > v*

Jak již bylo mnohokrát uvedeno, staročeské /*w*/ mělo původně bilabiální výslovnost. O jeho bilabiálnosti svědčí jak staročeská grafika (např. slovo *pravda* je psáno jako

<*prawuda*> nebo <*prauwda*>), tak také častá disimilace neslabičné předložky *w* v pozici před labiálami: *w Praha* > *u Praha*.

V průběhu 15. stol. se bilabiální artikulace *w* změnila na labiodentální: *w* > *v*. Zbytky původní bilabiálnosti *w* zůstaly zachovány v severovýchodočeských dialektech, kde se *v* v pozici na konci slabiky vyslovuje jako *u*: *prauda*, *kreu*.

Tradičně je tato změna interpretována jako výsledek působení korelace znělosti, která se stala základní korelační řadou na konci 14. stol., a současně ustálením fonému /*ff*/. Foném /*ff*/ byl labiodentální, kdežto /*w*/, které bylo jeho znělostním protějškem, bylo bilabiální. Oba prvky korelační dvojice se lišily dvěma rysy: znělostí a místem tvoření. Po změně *w* > *v* se lišily jen rysem znělosti.

ČESKÁ NÁŘEČÍ

Česká nářečí si lze představit jako výsledek historického vývoje češtiny, tj. jako výsledek procesu štěpení původně relativně jednotného jazykového základu: na vznik českých nářečí měly podstatný vliv jazykové změny, které se na českém jazykovém území šířily nerovnoměrně, resp. které se rozšířily jen na určité části jazykového území.⁴⁵ Vedle této divergentní síly jazykového vývoje však na utvářenost (nejen) českých dialektů působily také síly další, zejména jazykový kontakt (jak mezi jednotlivými nářečnými češtinami, tak také mezi českými a jinojazyčnými dialekty, zejména němčiny, polštiny a slovenštiny).

Česká nářečí se v tom rozsahu, ve kterém je známe z moderní doby, konstituovala v průběhu 14.-16. stol.⁴⁶ Proces nářeční diferenciacce se završil ve století 17. a 18., a to zejména zásluhou utužení nevolnictví po třicetileté válce, které bránilo migraci obyvatelstva (izolace jazykového společenství je obecně živnou půdou pro vznik nářečních rozdílů).

V průběhu 19. a 20. stol., kdy průmyslová revoluce vedla ke koncentraci obyvatel rozlišného nářečního zázemí ve městech, naopak začíná proces opačný: stírání nářečních rozdílů. Na základě tohoto procesu vznikají interdialekty, tj. nespisovně regionálně podmíněné útvary jazyka, které si ponechávají společné znaky značné nářeční oblasti, přičemž rozdíly mezi konkrétními dialekty se stírají. Tento proces je ovšem odlišný v Čechách a západní Moravě na jedné straně a střední, východní a severní Moravě s přílehlými částmi Slezska na straně druhé. V Čechách a na západní Moravě se s výjimkou několika okrajových oblastí vytvořila obecná čeština, která se (s mírnými regionálními obměnami) stala základním nespisovným útvarem. Ve zbývajících částech Moravy a v přílehlých částech Slezska se naproti tomu relativně dlouho uchovávají teritoriální dialekty, zatímco interdialekty (středomoravský, východomoravský, moravskoslezský) mají nestabilní a místně proměnlivou podobu.

Česká nářečí členíme podle hierarchie na nářeční skupiny - nářeční podskupiny - (nářeční úseky -) nářečí. Jako základní klasifikační kritérium dělení českých dialektů užíváme vývoj vokalického systému (zejména vývoj *y* a *ú*). Česká nářečí rozdělujeme do čtyř skupin:

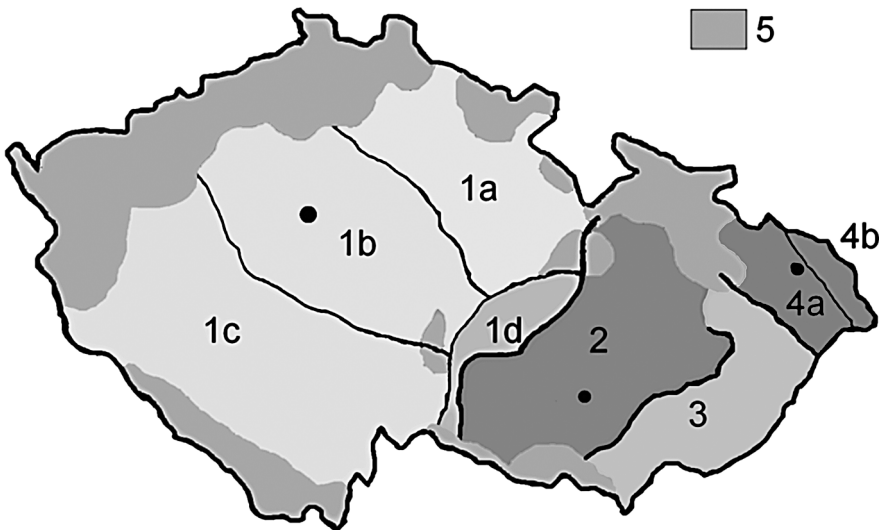
45 Tradičně se soudilo, že pračeština (praslovanština) se lišila podle jednotlivých kmenů (Češi, Doudlebi, Lemuzi, Lučané, Charváti atd.). V těchto starobyklých rozdílech se pak spatřovaly počátky českých dialektů. Obě koncepce, tj. 1) existence kmenů na území knížecích Čech, 2) existence jejich dialektů však byly odmítnuty.

46 Můžeme předpokládat existenci starobyklých nářečních rozdílů, jako jsou rozdíly v kvantitě typu *mák* X *mak*, *rána* X *rana*, nestejný průběh přehlásek, výskyt protetického *h-* atd., nicméně tyto nářeční rozdíly nevedly ke vzniku nářečních skupin češtiny, jak je známe z nářečních výzkumů prováděných od 19. stol.

1. nářeční skupina česká	<i>dlouhej</i>
2. nářeční skupina středomoravská	<i>dlóhé</i>
3. nářeční skupina východomoravská	<i>dlúhí/dlúhý</i>
4. nářeční skupina moravskoslezská	<i>dľuhy</i>

Ještě by bylo možno uvažovat o pátém nářečním celku na českém území, který se rozkládá na větší části českého Těšínska: jde o přechodový nářeční útvar, v němž se spolu mísí prvky českých a polských dialektů, který je v české dialektologii hodnocen jako česko-polský smíšený pás neboli nářečí slezskopolská.

Hlavní nářeční oblasti demonstruje následující mapa:⁴⁷

- 1 Česká nářeční skupina (česká nářečí v užším smyslu)
  - a Severovýchodočeská podskupina
  - b Středočeská podskupina
  - c Jihozápadočeská podskupina
  - d Jihovýchodočeská (česko-moravská) podskupina
- 2 Středomoravská nářeční skupina (hanácká nářečí)
- 3 Východomoravská nářeční skupina
- 4a Moravskoslezská nářeční skupina
- 4b Slezskopolská nářečí

⁴⁷ Přejatá z Karlík – Nekula – Pleskalová 2002, heslo *Nářeční skupina*.

1. ČESKÁ NÁŘEČÍ SKUPINA (ČESKÁ NÁŘEČÍ V UŽŠÍM SMYSLU)

Tato nářečí se rozprostírají na území Čech a přilehlé části Moravy. Mezi typické znaky patří:

- provedená diftongizace *y* > *ej*: *bejt, dobrej*;
- provedená diftongizace *ú* > *ou*: *ženou, mouka, outery*;
- změna tautosylabického *aj* > *ej*: *dej, nejvyšší*;
- změna *šč* > *šl / št*: *ještě, štípat*;
- úžení *é* > *í*: *dobryho, dobrýmu, lítat*;
- protetické *v-*: *vokno* (s výjimkou doudlebského nářečí);
- progresivní asimilace *sh* > *sch*: *na schledanou, schánět*;
- samohlásková délka typu: *mák, bláto*;
- podoba sg. m. *l-*ového přičestí konsonantických sloves 1. a 2. třídy bez *-l*: *pek, ved*;
- instr. pl. končící na *-ma*;
- setřeni rodových rozdílů v nom. pl. složené a zájmenné deklinace: *ty dobrý kluci/domy/holky/auta*;
- nulový auxiliár v 1. os. sg. préterita typu *já tam šel*;
- jmenná forma sg. n. v rezultativní konstrukci typu *je navaříno*.

A. STŘEDOČESKÁ PODSKUPINA

Tato podskupina nemá mnoho typických znaků, jimiž by se odlišovala od ostatních podskupin. Mezi nemnohé rysy patří:

- krácení *í, ú* v některých koncovkách (stejně jako v části severovýchodočeské nářeční skupiny): *nesmim, nosim, chlapum, po dobrim*;
- diftongizace *í* > *ej* po ostrých sykavkách (stejně jako v části severovýchodočeské nářeční skupiny): *cejtit, vozejk, sejtko*;
- formy koncovek měkkého zájmenného skloňování v tvrdé složené deklinaci: *dobreho, dobremu* (na větší části území);
- skloňování neutrálních *ijo*-kmenů podle složené deklinace: *uhlího, uhlímu*;
- nominativ-akuzativ životných maskulin typu *viděl dva vojáci* (stejně jako v části severovýchodočeské nářeční skupiny);
- formy koncovek tvrdého zájmenného skloňování v deklinaci měkké: *vo čom, po ňom* (na větší části území, stejně jako na přilehlé části jihozápadočeské nářeční skupiny).

B. JIHOZÁPADOČESKÁ PODSKUPINA

- nadměrná délka typu *plouh* (*plúh*), *rejba* (< *rýba*), *zíma*;
- depalatalizace *´e* spojená se změnou samohláskové kvality *´e* > *a*: *kačar* (< *kačer*), *břasa* (< *vřes*), *jahla* (< *jehla*);
- *k* na místě *g* u slov přejatých z cizích jazyků: *špakát*, *fotografije*;
- na části tohoto území se objevuje změna *ou* > *ú*, *ej* > *í*: *chodil ponocný*, *súd*;
- ve zbytcích se vyskytují průvodní vokály u slabikotvorných likvid: *herdlička*, *velk*;
- redukce *i* > *ə*: *səlnice*, *zedňək*, *peníze žádna*, v některých pozicích dokonce zanikl i redukovaný vokál: *mlnář*;
- spíše v jižním areálu se vyskytují případy změny neznělých souhlásek na znělé před sonorami a na morfologickém švu před samohláskou: *už mám*, *pez a kočka*, *košig hub v autě*.
- dlouhá koncovka nom. pl. m. živ. *kucí*, *sedláci*;
- formy koncovek tvrdého zájmenného skloňování v deklinaci měkké: *vo čom*, *po ňom* (na větší části území, stejně jako na přilehlé části středočeské nářeční skupiny)
- původní distribuce koncovek tvrdé zájmenné rodové a složené deklinace f.: gen. *tý dobrý vodě* X dat. a lok. *k téj dobrėj vodě*, *vo téj dobrėj vodě*;
- ustrnulá forma posesivního adjektiva: *setřino kamarád* / *auták* / *kamarádka* / *auto*;
- imperativy 4. třídy slovesné s palatalizovanými konsonanty: *proš*, *noš*.

V západočeském úseku se vyskytuje protetické *h-* (*hiň se hukáže*, *hídlo*), změna *d* > *r* (*storola*, *sturánka*), příčestí *l-*ové slovesa *býti* v podobě *bula*, *-a*, *-o*.

Pro jihočeský úsek jsou typické případy disimilace sykavek, polosykavek a některých zubnic (*babičce* > *babijce*, *bez sebe* > *bejsebe*, *pod tim* > *pojtim*), výslovnost *mě* jako *mje*. V okrajových částech se objevuje asynchronní výslovnost měkkých labiál před *i* (*bjič*, *lavjice*), progresivní asimilace znělosti ve skupině *kv*, *tv* (*kfočna*, *tfaroh*), podoba 1. os. sg. přezenta slovesa *býti som*. Doudlebský dialekt se vyznačuje: a) 1. os. sg. přezenta slovesa *býti* ve formě *som*; b) absencí protetického *v-*: *oral*. V prachatickém nářečí zůstal zachován infinitiv *-ti*.

C. SEVEROVÝCHODOČESKÁ PODSKUPINA

- tautosylabické *v* se mění na *u*: *prauda, kreu*;
- změna sufixu / koncovky *-ovi* > *-oj*: k *Petroj, vo tátoj*;
- zachovaná znělost koncových souhlásek: *hlad, teđ*;
- diftongizace *í* > *ej* v instr. sg. měkkých feminin: *s nedělej, růžej, radostěj*;
- koncovky 3. os. pl. prézenta sloves 4. a 5. třídy *-ej, aj*: *prosej, sázej, dělaj*;
- krácení *ů, í* (stejně jako ve středočeské nářeční skupině): *rohlik, staveni*;
- diftongizace *í* > *ej* po ostrých sykavkách (stejně jako v části středočeské nářeční skupiny): *cejtit, vozejk, sejtko*;
- pouze v části této nářeční podskupiny se vyskytují dlouhé souhlásky: *kamennej, panna*, mnohdy jsou neetymologické *dřevěennej*; tato skupina pak místy podlehla disimilaci *nn* > *dn*: *dřevědnej*;
- podobně je územně omezen zánik předložek: *chleba máslem, šel doktoroj*;
- nominativ-akuzativ životných maskulin typu *viděl dva vojáci* (stejně jako v středočeské nářeční skupině).

V severním úseku se objevují průvodní vokály u slabikotvorných likvid (*Kerkonoše, pervní, velna*), zbytky bilabiálního *w* (*nowá, woženíl se*), koncovka infinitivu *-l'* (*prosiť, mejť*), v 1. a 2. os. pl. analogické formy slovesa *býti* s vkladným vokálem (*seme, sete*).

Ve východních úsecích se objevují častější případy zániku jotace (v okolí Litomyšle došlo ke změně *pět* > *pet* – proto peťácký dialekt), posouvání labiál palatalizovaných jotací (pouze v peťáckém nářečí *holoubě* > *holoude, pěkná* > *tekná*). Ve východních částech se objevují zbytky *ł*, instr. sg. mužských *a*-kmenů končící na *-em* (*s předsedem*), zachování znělé souhlásky na konci slova před pauzou (zpravidla doprovázený neurčitým vokálem *ə*): *dubə, sníhə, sousedə*; v dialektech přesahujících do Kladska se vyskytují formy genitivu pl. substantiv končící na *-ch* (*rohouch, kravouch, městouch*).

D. JIHOVÝCHODOČESKÁ (ČESKOMORAVSKÁ) PODSKUPINA

Přechodový dialekt, který obsahuje určitý počet jevů typických pro moravské dialekty:

- samohlásková krátkost typu *mak, blato*;
- zachování skupiny *šč*;
- shodné koncovky tvrdého a měkkého skloňování: *žena - ulica, ženu - ulicu*;
- substantiva končící na *-s, -z, -l* se skloňují podle měkké deklinace: *na vozi, v lesi, ve stodoli*;
- nominativ-akuzativ pl. m. živ. substantiv typu *na vojáci*;
- formy složené deklinace v deklinaci zájmené rodové: gen. *tejch (těch)*, dat. *tejm (těm)*, *tejma (těma)*;
- podoba sg. m. *l*-ového přičestí konsonantických sloves 1. a 2. třídy s koncovým *-l*: *pekl, vedl*;
- imperativ typu *pošlime, pošlite*.

2. STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (HANÁCKÁ NÁŘEČÍ)

Mezi společné znaky patří:

- monoftongizace *ou* > *ó*, *ej* > *é*: *dobré, hlópe, móka*, včetně změny tautosylabického *ej* > *é*: *nejlepší* > *nélepší, dej* > *dé*;
- diftongizace *í* > *ej* po ostrých sykavkách (stejně jako v části středočeské nářeční skupiny): *cétit, vozék*;
- úžení *é* > *í*: *dobryého, dobrýmu, lítat*;
- moravská krátkost typu *mak, blato*;
- zachování skupiny šč: *(j)ešče, ščítat*;
- absence přehlásek *a* > *ě*, *u* > *i* v koncovkách měkkých typů (mohlo by být výsledkem unifikace koncovek tvrdých a měkkých typů): *naša kaša, našu kašu*;
- provedení přehlásky *á* > *ie* uprostřed slova: *smít/smít' se/sa, zapříhnút/zapříhnút*;
- nerovnoměrně jsou rozloženy změny neznělé souhlásky na znělou před sonorami a na morfologickém švu před samohláskou: *z okna, my zme, tag jindy* (typické pro východní polovinu této nářeční skupiny);
- nerovnoměrně jsou rozloženy protetické hlásky *v-*, *h-*, *j-*: *vokno / okno, jídlo / hídlo / ídlo*;
- podoba sg. m. *l-*ového přičestí konsonantických sloves 1. a 2. třídy *s -l-*: *pekl, vedl*;
- instr. pl. končí na *-ma*;
- lexikální sloveso *býti* má v 1. os. sg. podobu *su/so/sq*;
- zachování rozdílu mezi životnou formou a zbývajícími formami nom. pl. složené a zájmené deklinace: *ti dobří kluci X ty dobrý domy/holky/auta*;
- substantiva končící na *-s*, *-z*, *-l* se skloňují podle měkké deklinace: *na vozi, v lesi, ve stodoli*;
- imperativ typu *pošlime, pošlite*;
- příslovce *kde* v dynamickém významu: *gde deš?*

Tato nářeční skupina je poměrně diferencovaná, a to zejména ve stavu fonologického systému krátkých vokálů.

A. CENTRÁLNÍ PODSKUPINA

- došlo ke změně $y > \epsilon$, $u > o$: *ryby > řěbę, budu > bōdō*; změně $y > \epsilon$ podleho také i v pozici po sykavkách, a to jak ostrých c, z, s , tak také tupých $ž, š, č$, a dokonce po $ř$ a l , po nichž nastalo ztvrdnutí $i > y$: *silný > sylnej > seľné, život > žyvot > žęvot, křivý > křyvej > křevé, malina > malyna > maľena*; v závislosti na této změně se původní e, o změnilý na úzké samohlásky $e > \epsilon$, $o > o$: *les > lęs, rok > rōk*;
- zkrácení dlouhých vokálů $i > i$, $ú > u$, systém dlouhých samohlásek je tedy tříčlenný;
- změna neznělých souhlásek na znělé na morfologickém švu před samohláskou: *už mám, tag jindy*;
- vyrovnání formy gen. a ak. sg. vzorů *předseda, Lada* ve prospěch tvaru ak. *bez předsedę*;
- podoba nom. a ak. sg. m. posesivních adjektiv bez koncového $-v$: *bratru kamarád*;
- splynutí formy dat. a ak. bezrodého zájmena *ty*: *dám tě to*.

B. JIŽNÍ PODSKUPINA

- došlo ke změně $y > e$, $u > o$: *ryby > rebe, budu > bodo* (včetně změny y vzniklého sekundárně ztvrdnutím $i > y$ po sykavkách a l);
- zachování neznělých souhlásek na morfologickém švu před samohláskou: *uš mám, tak jinde*;
- vyrovnání formy gen. a ak. sg. vzorů *předseda, Lada* ve prospěch tvaru gen. *volal na předsede*;
- podoba nom. a ak. sg. m. posesivních adjektiv končí na $-j$: *bratruj/bratruj kamarád*;

V nářečí znojemského typu se i redukovalo na $ə$: *ňət, zedňək*, v některých pozicích dokonce zanikl i tento redukovaný vokál: *voň dělál* („oni dělali“). V nářečí horského typu se původní o odlišilo od o vzniklého z u změnou $o > u$ (a tak má slovo *kupec* podobu *kopec*, zatímco slovo *kopec* podobu *kupec*); také zde zůstaly zachovány $i, ú$. V židlochovickém typu splynuly $á + ó$ v jedno labializované dlouhé $\bar{a}$: *v loukách > v lókách > v lākách*.

C. ZÁPADNÍ PODSKUPINA

Obsahuje určitý počet rysů shodných se sousedními českými dialekty; je poměrně diferencovaná, s jistou dávkou zjednodušení ji lze dělit se na dva úseky.

Úsek zábřežský: vyskytují se původní *y* (> *i*) a *u*; progresivní asimilace *sh* > *sch* (*schoda*); přehláska *a* > *ě* (*čepice*); sg. m. participia *l*-ového bez *-l*: *ved, nes*; zbytky bilabiálního *w*: *prau̯da*.

Úsek kunštátsko-budějovický: provedena změna *y* > *ę*, avšak zachováno původní *u*; původní pádové formy substantiv typu *předseda, Lada* nezměněny.

D. VÝCHODNÍ PODSKUPINA

- úzká výslovnost *é* > *ě*, *ó* > *ů*, v čuháckých dialektech vedla k jejich změně ve vysoké vokály: *ě* > *í*, *ů* > *ú*: *mlýn* > *mlejn* > *mlén* > *mlěn* > *mlín*, *hajný* > *hejne* > *héné* > *hěné* > *híni*, *budou* > *bodó* > *bodů* > *bodú*;
- změna neznělých souhlásek na znělé na morfoložickém švu před samohláskou: *už mám, tag jindy*;

Obsahuje určitý počet rysů shodných se sousedními východomoravskými a moravskoslezskými dialekty:

- absence protetického *h-*, *v-* a často také *j-*;
- dloužení *o* před *j, ň*: *dóji, hóni*;
- převaha nestažených forem posesiv: *svojeho, svojemu...*;
- ve východnějších částech se vyskytují formy lok. m. a n. *-och*: *sósedoch, městoch*;
- ve východnějších částech se vyskytují případy progresivní asimilace *kv, tv* > *kf, tf*: *tfuj, kfitko*.

3. VÝCHODOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA

Dříve též moravskoslovenská. Tato nářečí lze chápat jako archaická (zachovávají řadu starobyklých jevů) a přechodová (řada jevů je společná se sousedícími dialekty středomoravskými, východomoravskými a zčásti též s dialekty západoslovesnými). Mezi typické znaky patří:

- zachování starého *ú, ý* (na podstatné části území splynulo *ý* s měkkým *í*): *dobry/dobří, hlúpý/hlupí, múka*;
- zachování skupiny *aj*: *najlepší, daj*;
- zachování *é*: *dobrého, dobrému, létat*;
- moravská krátkost typu *mak, blato*;
- změna neznělých souhlásek na znělé před sonorami a na morfologickém švu před samohláskou: *z okna, my zme, tag jindy*;
- zachování skupiny *šč*: *eščě, ščípat*;
- absence přehlásek *a > ě, u > i* jak v koncovkách měkkých typů, tak také uprostřed slova: *naša kaša, našu kašu, břuch, kozuch, jastřáb* (na části území), *jatel* (na části území);
- vyrovnání infinitivní kmenotvorné přípony ve prospěch nepřehlasované formy: *žal, -a, -o - žat-a, -o - žieti > žal-a, -o - žat-a, -o - žat; začal,-a, -o - začat,-a, -o - začieti > začal,-a, -o - začat,-a, -o - začat*;
- provedení přehlásky *á > ie* uprostřed slova: *smít/smít se/sa, zapříhnút/zapříhnút*;
- dloužení *o* před *j, ň*: *dójí, hóní*;
- zachování rozdílu mezi životnou formou a zbývajícími formami nom. pl. složené a zájmenné deklinace: *ti dobří kluci X ty dobrý domy/holky/auta*;
- substantiva končící na *-s, -z, -l* se skloňují podle měkké deklinace: *na vozi, v lesi, ve stodoli*;
- koncovky v pl. m. a n.: dat. *-om (chlapom)*, lok. *-och (chlapoch)*;
- vyrovnání koncovek gen., dat., lok. sg. f. zájmenné rodové a složené deklinace: *tej dobrej vody*;
- lexikální sloveso *být* má v 1. os. sg. podobu *su*;
- jedna forma přítomného přechodníku: *íďa dom chtělo se mně spat*;
- příslovce *kde* v dynamickém významu: *gde deš?*

A. JIŽNÍ (SLOVÁCKÁ) VÝCHODOMORAVSKÁ PODSKUPINA

- místy se vyskytuje tvrdé *l*, a to v podobě *u*: *bíuý/bíuí* (*bílý*), *huava* (*hlava*); někdy *u* splynulo se sousedním *u*: *húpí*, *chaupa*;
- slabikotvorné *l* se nezměnilo v *lu*: *žltý*, *tltý*, dokonce zůstalo zachováno dlouhé slabikotvorné *l̥*, *ř*: *žlt̥ek*, *vřšek*;
- instr. pl. m. a n. končí na *-ma*: *chlapama*, *ženama*, *městama*;
- infinitiv končí na *-t*: *dělat*, *chtět*.

B. SEVERNÍ (VALAŠSKÁ) VÝCHODOMORAVSKÁ PODSKUPINA

- zachováno tvrdé *y/ý*; tvrdé *y/ý* na místě *i/í* sekundárně ztvrdlého po sykavkách *c*, *z*, *s*, *č*, *ž*, *š*, *ř*: *sýla/sýua*, *žyvý*, *křyvý*;
- zachováno *l*, často realizované jako *u*: *bíuý* (*bílý*), *huava* (*hlava*);
- v centrální části zachovány měkké retnice *b'*, *p'*, *m'*, *v'*: *hříb'a*, *p'ivo*, *v'ešat*, *m'esíc*;
- instr. pl. má původní podobu, event. se zde vyskytuje unifikované zakončení *-mi*: *chlapy*, *m'esty* – *chlapami/chlapmi*, *ženami*, *m'estmi/m'estami*;
- infinitivy končí na *-t*: *držat*, *rozmýšlat*.

C. ZÁPADNÍ OKRAJOVÉ ÚSEKY VÝCHODOMORAVSKÁ PODSKUPINY

Jde o několik přechodových nářečí mezi středomoravskou a moravskoslezskou nářeční skupinou. Typické znaky jsou:

- změna tautosylabického *aj* > *ej*: *nejlepší*, *dej*;
- provedená přehláska v deklinaci *nt*-kmenů substantiv typu *kuřa* > *kuře*;
- zachování přehlasované formy infinitivní kmenotvorné typu *ležet*, *ležel*, *sázet*, *sázel* (proti *ležat*, *ležal/ležál*, *sázet*, *sázel* na většině nářečního území).

Tuto oblast lze členit na tři typy:

Typ hranický: existence *y/ý* ve stejném rozsahu jako v severní podskupině; výslovnost *mě* jako *mje*; absence měkkých labiál; unifikace koncovek lok. pl. ve prospěch koncovek *-ech* (o *chlapech*, *krávech*, *městech*).

Typ kelečský: diftongizace *y* > *ej*, *ú* > *ou*, a to dokonce i na místo *í* vzniklého z *ie* a *ú* [ú] vzniklého z *ó*: *košejk* (*košík*), *křejž* (*kříž*), *lejstek* (*lístek*), *klouč* (*klíč*), *rouža* (*růže*).

Typ dolský: obsahuje případy diftongizace *y* > *ej*, *ú* > *ou*, v okolí Uh. Hradiště také na místě *í* > *ej*, *ú* > *ou*: *motejl*, *malejček* (*malíček*), *moura* (*můra*), *plouca* (*plíce*); splynutí *y+i*, *y+i*; výslovnost skupiny *mě* jako *mňe*.

D. VÝCHODNÍ OKRAJOVÁ PODSKUPINA (KOPANIČÁŘSKÉ DIALEKTY)

Tato nářečí vznikla kolonizací Bílých Karpat slovenskými mluvčími; jde tedy o smíšené dialekty, jejichž diferenční znaky, kterými se odlišují od zbytku nářečí východomoravské skupiny, jsou slovenského původu:

- absence ř: *přišli, tri*;
- původní střídnice *dj > *dz*: *cudzí, medzi*;
- místy ztráta jotace ve skupinách *bě, mě, vě, fě* > *be, me, ve, fe*: *bežat, mesto, veža*;
- v centrální části diftongy *ie, uo*: *chlieb, viem, kuoň, ruoža*;
- koncovka 1. os. sg. má podobu *-m*: *chcem, idem/id'em, umrem*.

4. MORAVSKOSLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA

Také slezskočeská nářeční skupina či slezská nářeční skupina českého typu; dříve též lašská či západolašská nářečí. Tato nářečí obsahují řadu archaických jevů, nadto se v nich vyskytují jazykové jevy vlastní sousedním dialektům polštiny.

Mezi znaky této nářeční skupiny patří:

- defonologizace vokalické kvantity („zkrácení dlouhých samohlásek“);
- ustálení přízvuku na předposlední slabice;
- změna *ó* > *u*: *nebu*j (*neboj*), *pozur* (*pozor*⁴⁸);
- zachování dvojího *y-i*, *ý-í* (> *y-i*), zachování *ú* (> *u*): *dobry*, *hlupy*, *muka*;
- zachování dvojího *l-ḷ* (*ḷ*);
- zachování skupiny *aj*: *najlepší/najlepší*, *daj*;
- zachování *é* (> *e*): *dobrego*, *dobremu*;
- průvodní vokály u slabikotvorného *r*, *l*: *pylly*, *hryneček/hyrneček*;
- změna neznělých souhlásek na znělé před sonorami a na morfologickém švu před samohláskou: *pez a kočka*, *g Aniče*, *košig hub*;
- zachování *d'*, *t'*, *n'* změkčených *'e* nebo měkkým jerem: *ňebuděte/ňebudžeće/ňebudžeće*; zachování *s'*, *z'* palatalizovaných jotací: *s'eno/šeno/s'ino*, *z'ima/z'yma/žyma* (*X sedět, sedlak*);
- zachování skupiny *šč*: *ešče*, *ščípat*;
- absence přehlásek *a* > *ě*, *u* > *i* jak v koncovkách měkkých typů, tak také uprostřed slova: *naša kaša*, *našu kašu*, *břuch*, *kožuch*, *jastřab* (na části území), *jatel* (na části území);
- progresivní asimilace skupin *sv* > *sf*, *kv* > *kf*, *tv* > *tf*: *sfuj* (*svůj*), *kfět* (*květ*), *tfuj* (*tvůj*);
- sekundární ztvrdnutí *i* > *y* po *c*, *z*, *s*, *č*, *ž*, *š*, *ř*: *řyzek*, *zyma/žyma*, *žyvot*;
- výskyt *dz* u jistého typu sloves: *pokludzeny*, *zasadzeny*;
- splynul dat. a ak. reflexivního zájmena *se*: *vem se*;
- 1. os. pl. má koncovku *-my*: *my robimy*, *my volámy*;
- gen. pl. m. končí na *-uv*: *suseduv*, *synkuv*;
- infinitivní koncovka má podobu *-t'/-c'/-č*: *nosiť*, *nos'ic'*, *nošyč*;
- příslovce *kaj* v dynamickém významu: *kaj id'ěš?*; tázací částice *či*;
- užívání předložky *do* ve směrovém významu: *idu do doktora*;
- příčinná spojka *bo*, přípustková *choć/choč*.

48 V obou citovaných dokladech je nutno počítat s tím, že *o* zde bylo původně dlouhé.

A. JIŽNÍ (FRENŠTÁTSKÁ) SLEZSKOČESKÁ PODSKUPINA

- měkké sykavky *s'*, *z'* podlely depalatalizaci: *seno*, *zyna*;
- místy ztvrdlo *d'e*, *t'e*, *n'e* palatalizované *'e* či měkkým jerem: *nebudete*; pokud zůstala měkkost zachována, *d'e*, *t'e* nejsou asibilované: *n'ebud'et'e*;
- u reflexivního zájmena *se* zůstal zachován dativ *si* (> *sy*): *vem si/sy*;
- feminina zakončená na *-sa*, *-za* se skloňují podle měkkých vzorů: *z mise*, *na kozy*;
- příslovce *kde/kdě/hdě* v dynamickém významu: *gde ideš?*
- užívání předložky *k* ve směrovém významu (na rozdíl od předložky *do* v ostatních podskupinách): *idu k doktorovi*.

B. VÝCHODNÍ (OSTRAVSKÁ) SLEZSKOČESKÁ PODSKUPINA

- asibilovaná podoba *t*, *d*: *něbudz'ec'e* (*nebudete*);
- absence přehlásky *á* > *ě* > *ie* v dlouhých slabikách: *smjac' se*, *hřac'*;
- měkké *i* po tupých sykavkách: *učitel*, *šidlo*, *živý*;
- změna *aj* > *ej*: *nejdelší*, *dej*;
- úženi *é* > (*í* >) *i* po měkkých souhláskách: *handliř*, *mliko*, *obili*;
- původní podoba *jo*-kmenové deklinace n. *pole*, *srce*, *slunce*;
- analytické formy lexikálního slovesa *býti*: *ja sem je* (,já jsem'), *my zmy su* (,my jsme');
- instr. pl. zakončen na *-mi*: *pekařami*, *kravami*, *polami*.

V rámci této podskupiny se vyděluje jako relativně autonomní nářeční oblast tzv. ostravický typ, pro který jsou charakteristické následující rysy: změna *á* > *o* (tzv. pochýlení): *ptok* (,pták'), *jo* (,já'); změny *e* > *i/y*, *o* > *u* před nosovými konsonanty *m*, *n*: *nímocny* (,nemocný'), *kořyň* (,kořen'), *kumin* (,komín'), *jo mum* (< *jo mom* < *já mám*).

C. ZÁPADNÍ (OPAVSKÁ) SLEZSKOČESKÁ PODSKUPINA

- změna palatalizovaných sykavek v tupé $c' > č$, $dz' > dž$, $s' > š$, $z' > ž$: *ňebudžeče (nebudete)*, *šeno (seno)*, *žyma (zima)*;
- $á > ě > ie > í > i$ v dlouhých slabikách: *smič se (smát se)*, *hřýč (hřát)*;
- nom., ak. a vok. *jo*-kmenových neuter má zakončení *-o*: *ojo, polo, srco*;
- instr. pl. převážně zakončen na *-oma*: *pekařoma, kravoma, poloma*;

V rámci této podskupiny se vyznačují relativní mírou autonomnosti následující nářeční oblasti:

Západoopavské nářečí: změna $v > j$ mezi vokály: *pijovar* (< *pivovar*) unifikované koncovky pl. subst. dat. *-am*, lok. *-ach*, instr. *-ama*.

Branické nářečí, které se vyskytovalo na území nynějšího Polska (dnes prakticky vyhynulé): jako jediné české nářečí zachovalo diftongy *ie*, *uo*: *břieħ*, *kazanie*, *kuoň*, *uoni* (*oni*); protetické *u* před *o*: *uokno* (*okno*), *uon* (*on*), změna $e > o$ po $č$, $ž$, $š$, $ř$, s' , z' , c' , dz' : *joden* (*jeden*), *ňovesta* (*nevěsta*), *s'oyo* (*seje*).

Samostatnou pozici zaujímal nářečí baborowské, dnes také prakticky zaniklé, které se vyznačovalo následujícími jevy: změna $é > í$ (někdy *ej*): *zeli*, *polifka*, *pejro* (< *piro* < *péro*), *talejš* (< *talíř* < *talér*), protetické *h-*: *hulica*, *huzda*; nadto obsahovalo jaz. prvky přejaté z přílehlých dialektů polštiny, např. splynutí $ř$ s $š/ž$ (srov. již zmíněný *talejš*); pochýlení $á > ou$: *kabout* (*kabát*), *rouď* (*rád*).

5. SLEZSKOPOLSKÁ NÁŘEČÍ

Řada jevů společných s dialektami moravskoslezskými:

- defonologizace vokalické kvantity („zkrácení dlouhých samohlásek“);
- ustálení přízvuku na předposlední slabice;
- zachování dvojího *y-i*, *ý-í* (> *y-i*), zachování *ú* (> *u*): *dobry, głupy*;
- zachování dvojího *l-l* (*ɫ*);
- zachování skupiny *šč*: *ešče, ščípat*;
- absence přehlásek *a > ě*, *u > i* jak v koncovkách měkkých typů, tak také uprostřed slova: *naša kaša, břuch, kožuch, jastřab* (na části území), *jatel* (na části území);
- výskyt *dz* u jistého typu sloves: *pokludzeny, zasadzeny*;
- změna *ó > u*: *nebuĵ (neboj), pozor* (*pozor*⁴⁹);
- 1. os. pl. má koncovku *-my*: *my robimy, my volámy*;
- gen. pl. m. končí na *-uv*: *suseduv, synkuv*;
- infinitivní koncovka má podobu *-t'/-c'/-č*: *robiť, robić, robič*.
- příslovce *kaj* v dynamickém významu: *kaj id' eš?*
- tázací částice *či*;
- příčinná spojka *bo*, přípustková *choć/choć*.

Tyto dialekty se vyznačují jazykovými prvky typickými pro polštinu nebo pro přílehlé slezské dialekty polštiny:

- metateze likvid vedla ke vzniku skupin *TroT/TróT, TloT*: *bruzda (brázda), vřota (vrata), bloto (bláto)*;
- dispalatalizace *ě > a*, *'e > o*: *kf'at (kvěno), s'ostra (sestra)*;
- relikty nosovek: *pińundze (peníze), m'ynso (maso)*;
- zachování *g*: *gura (hora), noga*;
- za původní slabikotvorné likvidy je spojení vokál + neslabičná likvida: *ar, or, yr, el, ol: kark (krk), peńny (plný), veńna (vlna), čońno (člun)*;
- měkké souhlásky zůstaly zachovány také na místě starého *e*: *m'etla (metla), s'edlok (sedlák), z'eli (zelí)*;

Některé změny sdílí s přílehlými částmi moravskoslezských dialektů:

- změna *e > i*, *o > u* před nosovými konsonanty *m*, *n*: *nimocny* („nemocný“), *pańynka* („panenka“), *jo mum* (< *jo mom* < *já mám*), *chrummy* („chromý“).
- změna *á > o* (tzv. pochýlení): *ptok* („pták“), *jo* („já“)
- ;
- změna *aj > ej*: *dej, nejlepšy*;
- úžení *é > í* po měkkých souhláskách: *nis* (*nés* < *nésl* < *nesl*), *obili*.

49 V obou citovaných dokladech je nutno počítat s tím, že *o* zde bylo původně dlouhé.

Dělí se na čtyři relativně samostatné a odlišné typy: a) typ karvinský (výslovnost *l*, nikoli *ɫ*, zachována skupina *sv*, která nepodléhá progresivní asimilaci *sf*); b) typ bohumínský (na místě dlouhé nosovky vokál *o*, na místě krátké nosovky vokál *a*); c) typ jablunkovský (splynutí měkkých a tupých sykavek); d) typ těšínský (s úplnou denazalizací nosovek).

ZKRATKY A ZNAČKY

C	konsonant
ind.	indikativ
lat.	latina, latinský
nč.	nová čeština, novočeský
něm.	němčina, německý
pč.	pračeština, pračeský
psl.	praslovanština, praslovanský
střč.	střední čeština, středněčeský
stč.	stará čeština, staročeský
stsl.	staroslověnština, staroslověnský
V	vokál
†	zaniklá (archaická) forma
*	nedoložená, tj. rekonstruovaná forma

BIBLIOGRAFIE

Syntetické práce o vývojových východiscích staré češtiny (zejména praslovanštině a staroslověnštině)

- BIČOVSKÝ, Jan. 2012. *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- BIČOVSKÝ, Jan. 2009. *Vademecum starými indoevropskými jazyky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- BIRNBAUM, Henrik – SCHAEKEN, Jos. 1997. *Das altkirchenslavische Wort: Bildung – Bedeutung – Herleitung*. München: Otto Sagner.
- BIRNBAUM, Henrik – SCHAEKEN, Jos. 1999. *Die altkirchenslavische Schriftkultur. Geschichte – Laute und Schriftzeichen – Sprachdenkmäler*. München: Otto Sagner.
- COMRIE, Bernard – CORBETT, Greville G (eds.). 2002. *The Slavonic languages*. London: Routledge
- ERHART, Adolf. 1989. *Das indoeuropäische Verbalsystem*. Brno: UJEP.
- ERHART, Adolf. 1993. *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- HUJER, Oldřich. 1910. *Slovanská deklinace jmenná*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- LAMPRECHT, Arnošt. 1987. *Praslovanština*. Brno: UJEP.
- HORÁLEK, Karel. 1962. Úvod. In Komárek, M. *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví*. 2., upravené vyd. SPN: Praha, s. 7–16 (1. vyd., Praha: SPN, 1956).
- MAREŠ, František Václav. 1999. *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- MAREŠ, František Václav. 2001. *Diachronische Morphologie des Ur- und Frühslavischen*. Frankfurt am Main – Wien: Peter Lang.
- SCHENKER, Alexander M. 1996. *The dawn of Slavic: an introduction to Slavic philology*. New Haven : Yale University Press
- SUSSEX, Roland – CUBBERLEY, Paul. 2006. *The Slavic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press
- VAVROUŠEK, Petr. 2007. *O rekonstrukci praindoevropštiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- VEČERKA, Radoslav. 2006. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha: Euroslavica.

Syntetické práce, učebnice a cvičebnice věnované vývoji češtiny

- AUTRATA, František Václav. 1913. *Uvedení do mluvnice staročeské*. 2., uprav. vyd., Olomouc: R. Promberger.
- BERGER, Tilman. 2008. *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen: bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik*. München: Lincom Europa.
- DOSTÁL, Antonín. 1967. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví 2. Časování*. Praha: SPN.
- FLAJŠHANS, Václav. 1924. *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praha: Česká grafická Unie.
- GEBAUER, Jan. 1874. O příčinách proměn jazykových, zvláště slovanských. *Listy filologické a paedagogické*, 1, s. 43–56.
- GEBAUER, Jan. 1878a. Ku kvantitě ve staročeských Zlomcích epických. *Listy filologické*, 5, s. 219–227.
- GEBAUER, Jan. 1878b. O významu jotace v rukopisech staročeských. *Listy filologické*, 5, s. 183–217.
- GEBAUER, Jan. 1894. *Historická mluvnice jazyka českého I, Hláskosloví*. Praha - Vídeň: F. Tempský (2., upravené vyd. 1963, Praha: ČSAV).
- GEBAUER, Jan. 1896. *Historická mluvnice jazyka českého III/1. Tvarosloví – skloňování*. Praha - Vídeň: F. Tempský (2., upravené vyd., Praha: ČSAV 1960).
- GEBAUER, Jan. 1898. *Historická mluvnice jazyka českého III/1. Tvarosloví – časování*. (2., upravené vyd., ed. Fr. Ryšánek, Praha: Unie 1909, 3. vyd., Praha: ČSAV 1958).
- GEBAUER, Jan. 1929. *Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba*. (Ed. F. Trávníček), Praha: ČAVU.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. 1936. Vývoj spisovného jazyka českého. In *Československá vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. 1980. *Vývoj českého spisovného jazyka*. 2., přepracované vyd., (ed. Porák, J.), Praha: Univerzita Karlova.
- HUJER, Oldřich. 1934. Vývoj jazyka československého. In *Československá vlastivěda III – Jazyk*, Praha: Sfinx.
- HUJER, Oldřich. 1946. *Úvod do dějin jazyka českého*. 3. vydání, Praha: Jednota českých filologů.
- HUJER, Oldřich. 1961. *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- JIREČEK, Josef. 1870. *Nákres mluvnice staročeské*. Praha: Nákladem Bedřicha Tempského.
- KOMÁREK, Miroslav. 1962. *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví*. 2., upravené vyd., SPN: Praha (1. vyd., Praha: SPN, 1956).
- KOMÁREK, Miroslav. 2012. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host. (Reedice starších prací, zejména Komárek, Miroslav. 1981. *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*.)

- Praha: SPN a Komárek, Miroslav. 1982. *Nástin fonologického vývoje českého jazyka*. Praha: SPN.)
- KUČERA, Karel - FIDLEROVÁ, Alena - ZIKÁNOVÁ, Šárka. 2008. *Úvod do studia historického vývoje češtiny*. Praha: FF UK [(elektronická publikace)].
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav. 1986. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- PLESKALOVÁ, Jana. 2001. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: FF MU.
- PLESKALOVÁ, Jana. et al. 2007. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia.
- MANN, Stuart E. *Czech Historical Grammar*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- PORÁK, Jaroslav. 1979. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN.
- PORÁK, Jaroslav. 1990. *Cvičebnice staročeského tvarosloví*. Praha: SPN.
- ŠAFAŘÍK, Pavel Josef. 1845. *Počátkové staročeské mluvnice*. Praha: C. k. dvorní knihtiskárna synů B. Háze.
- ŠAFAŘÍK, Pavel Josef. 1847. *Výklad některých grammatických forem v jazyku slovanském*. ČČM, 21, s. 127–170.
- ŠAFAŘÍK, Pavel Josef. 1847. *Elemente der altböhmischen Grammatik von P. J. Schafařík*. Smoleř, E. – Jordan, J. P. (překlad). 2. vyd. 1867. Prag: Verlag von Friedrich Tempsky.
- ŠLOSAR, Dušan. 1972. *Stará čeština pro archiváře*. Brno: FF UJEP.
- TRÁVNÍČEK, František. 1935. *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.
- TRÁVNÍČEK, František. 1956. *Historická mluvnice česká 3. Skladba*. Praha: SPN.
- VINTR, Josef. 1977. *Die ältesten Tschechischen Evangeliare: Edition, Text- und Sprachanalyse der ersten Redaktion*. München: Otto Sagner.
- VINTR, Josef. 2001. *Das Tschechische: Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte*. München: Otto Sagner.
- ZUBATÝ, Josef. 1945. *Studie a články I – Výklady etymologické a lexikální*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- ZUBATÝ, Josef. 1954. *Studie a články II – Výklady tvaroslovné, syntaktické a jiné*. Praha: ČSAV.

Obecné práce o dějinách a periodizaci češtiny

- BĚLIČ, Jaromír. 1955. *Sedm kapitol o češtině*. Praha: SPN.
- CUŘÍN, František. 1985. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- DOBROVSKÝ, Josef. 1792. *Geschichte der Böhmischen Sprache und Litteratur*. Praha: J. G. Calve (2. vydání 1818).
- GREPL, Miroslav. 1958. *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie*. SPFFBU, A 6, Brno, s. 74–87.
- JANEČKOVÁ, Marie – ALEXOVÁ, Jarmila – POSPÍŠILOVÁ, Věra (eds.). 2010. *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI.
- JIREČEK, Josef. 1861. Kriteria jazykoslovná k ustanovení věku staročeských památek. *Časopis Českého musea*, 35, s. 187–198.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). 2002. *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství LN. (Zejména hesla *Pračeština*, *Čeština stará raná...*)
- KOMÁREK, Miroslav. *K dialektice jazykového vývoje*. *Slavica Pragensia*, 4, 1962, s. 19–26.
- KOUPIL, Ondřej. 2007. *Grammatykáři: gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum.
- MALICKI, Jarosław. 2008. Periodizační body dějin jazyků ve Slezsku (středověk a raný novověk). In Gawrecki, D. (ed.) *K periodizaci dějin Slezska*. Opava: SU, s. 123–137.
- MARVAN, Jiří. 2006. *Cesty ke spisovné češtině – prvních tisíc let (800–1800): malý průvodce dějinami české lingvoekologie*. Ústí nad Labem: UJEP.
- NĚMEC, Igor. 1989. Principy jazykového vývoje a historie češtiny. *Slovo a slovesnost*, 50, s. 81–96.
- NOVÁK, Pavel – SGALL, Petr. 1962. K otázce zákonů jazykového vývoje. *Slavica Pragensia*, 4, 1962, s. 27–34.
- PLESKALOVÁ, Jana et al. 2007. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia.
- STARÝ, Zdeněk. 1995. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- STICH, Alexandr. 1996. O české literatuře starší, zvláště barokní. *Česká literatura*, 44, s. 443–458.
- STICH, Alexandr. 1993. Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století). In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: FF UK, s. 49–56.
- STICH, Alexandr. 1991. O počátcích moderní spisovné češtiny. *Naše řeč*, 74, s. 57–62.
- ŠEMBERA, Alois Vojtěch. 1878. *Dějiny řeči a literatury české*. 4. vyd., Vídeň: A. V. Šembera.
- VEČERKA, Radoslav – ŠLOSAR, Dušan. 1979. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. 1. vyd., Praha: SPN.

- VEČERKA, Radoslav – ŠLOSAR, Dušan – MALČÍK, Petr – DVOŘÁK, Jan. 2009. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti. 2.*, přepracované vyd., Brno: Host.
- VYKYPĚLOVÁ, Taťána. 2013. *Wege zum Neutschechischen. Studien zur Geschichte der tschechischen Schriftsprache*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- WEINGART, Miloš. 1918. *Vývoj českého jazyka*. Praha: J. R. Vilímek.
- ZIKÁNOVÁ, Šárka. 2005. Latinské vlivy v humanistické češtině. In Pořízka, P. – Polách, V. P. (eds.): *Jazyky v kontaktu / jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 179–191.

Antologie a edice pramenů starší češtiny

- CEJNAR, Jiří (ed.).1964. Nejstarší české veršované legendy: soubor rukopisných zlomků. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- HAVRÁNEK, Bohuslav - HRABÁK, Josef (eds.). 1957. *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- HAVRÁNEK, Bohuslav - HRABÁK, Josef - DAŇHELKA, Jiří (eds.).1964, 1963. *Výbor z české literatury doby husitské 1, 2*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- KYAS, Vladimír (ed.). 1981. *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká*. Praha: Academia.
- PORÁK, Jaroslav (ed.). 1979. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13.–18. století)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství,

Slovníky

- BĚLIČ, Jaromír - KAMIŠ, Adolf - Kučera, Karel. 1979. *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- GEBAUER, Jan. 1970. *Slovník staročeský. 1. díl (A–J). 2. díl (K–N)*. 2. vyd., Praha: Academia.
- JUNGMANN, Josef. 1834–1839. *Slovník česko-německý*. Praha: Maticе.
- ŠIMEK, František. 1947. *Slovníček staré češtiny*. Praha: Maticе česká.

Fonologie a ortografie

- BERGER, Tilman. 1999. *Z dějin českého pravopisu*. Jan Václav Pohl. Dostupné na <http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Publikationen/Pohl.pdf>
- BERGER, Tilman. 2008. Diakritické znaky v *Pravopisnosti Řeči Českého Jana Václava Pohla*. In Čornejová, M. – Kosek, P. (eds). *Jazyk a jeho proměny*. Brno: Host, 2008, s. 13–20.
- BERGMANN, František. 1923. Prasl. e v slabice -ev- jmen místních v češtině. *Listy filologické*, 50, s. 109–118.
- BERGMANN, František. 1924. O značené délce a pravopisných způsobech v českých jménech Friedrichova CDB. I, II. *Listy filologické* 51, s. 110–125.
- BÖHMOVÁ, Olga. 1990. Hláskový vývoj zachycený na českých denárech 10.-11. století. *Listy filologické*, 113, s. 110–134.
- ČEJKA, Mirek. 1999. *Rukopisný sborníček Matěje Devotyho z roku 1666*. Svědectví o kultuře konce 17. století na východočeském venkově. In Tydlitát, J. – Lunga, R. (eds.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*. Boskovice: Albert, s. 34–42.
- ČERNÝ, František. 1900. Studie o české kvantitě. *Listy filologické*, 27, s. 17–22.
- ČORNEJOVÁ, Michaela – RYCHNOVSKÁ, Lucie – ZEMANOVÁ, Jana, eds. 2010. *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*. *Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. Brno: Host – MU.
- DITTMANN, Robert. 2012. K integraci korelace samohláskové kvantity ve staré češtině. In: Nejedlý, P. – Vajdllová, M. (eds.) *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., s. 43–53.
- GEBAUER, Jan. 1870. Příspěvek k historii českých samohlásek. *Sborník vědecký Musea království českého*, 2, s. 3–112.
- GEBAUER, Jan. 1871. *Příspěvky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské*. Praha: [s.n.].
- HÁDEK, Karel. 1970. Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století. *Listy filologické*, 93, 1970, s. 44 – 53.
- HAVLÍK, Antonín. 1889. K otázce jerové v staré češtině. *Listy filologické*, 16, s. 44–51, 106–116, 248–258, 342–353, 436–445.
- DAŇHELKA, Jiří. 1985. Směrnice pro vydávání starších českých textů. *Husitský Tábor*, 8, s. 285–301.
- FIDLEROVÁ, Alena. 2009. Ke vztahům mezi písařským a tiskařským pravopisným územím v raněnovověkých rukopisech. *Bohemica Olomucensia 3 – Linguistica Juvenilia*, s. 40–47.
- FLAJŠHANS, Václav. 1893. Ke kvantitě češtiny 16. století. *Listy filologické*, 10, s. 383 – 390.
- KOMÁREK, Miroslav. 1983. Ke změně $g > \gamma$ v slovanských jazycích. In Horecký, J. (ed.): *Československá slavistika*. Praha: Academia, Praha s. 37–47.

- KOMÁREK, Miroslav. 1982. Nástin fonologického vývoje českého jazyka. Praha: SPN. (V reedici Komárek, Miroslav. 2012. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.)
- KOMÁREK, Miroslav. 1973. Kontrakce v češtině, slovenštině a ostatních západo-slovanských jazycích. In Havránek, B. (ed.): *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha: Academia, s. 15–27.
- KOMÁREK, Miroslav. 1954. K palatalizaci souhlásek v staré češtině. *Slovo a slovesnost*, 40, s. 105–109.
- KOSEK, Pavel. 2010. Interpunkce českých tištěných kancionálů 17. a 18. století a její transkripce. In *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. Brno: Host – MU, s. 250–284.
- KRÁLÍK, Stanislav. 1970. Větná interpunkce v českých spisech J. A. Komenského. *Slavia*, 39, s. 531–538.
- KŘÍSTEK, Václav. 1978. Staročeské pravopisné systémy. In Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K. *Malý staročeský slovník*. Praha, s. 693–704.
- LAMPRECHT, Arnošt. 1966. *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Brno: UJEP.
- LAMPRECHT, Arnošt. 1972. K depalatalizaci v staré češtině. *Slovo a slovesnost*, 33, s. 154–159.
- LUTTERER, Ivan. 1969. K dvěma systémům spřežkového pravopisu v češtině 14. století. *Slavica Pragensia* 11, s. 73–77.
- MAREČKOVÁ, Dagmar. 1957, 1958. K rozšíření změn ie > í a uo > ů v 15. století. *Listy filologické*, 80, s. 232–236; 81, s. 85–97.
- MAREŠ, František Václav. 1956. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. *Slavia*, 25, 1956, s. 443–495.
- MAREŠ, František Václav. 1963. Vznik a raný vývoj slovanské deklinace. In Havránek, B. (ed.): *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 51–69.
- MARVAN, Jiří. 2000. *Jazykové milénium. Slovanská kontrakce a její český zdroj*. Praha: Academia.
- MAREŠ, František Václav. 1975. Emauzské prameny českého diakritického pravopisu. In Petr, J. – Šabouk, S., eds. *Z tradic slovanské kultury v Čechách: Sázava a Emauzy v dějinách české kultury*. Praha, s. 169–172.
- NEDVĚDOVÁ, Milada. [s.d.]. *Kvantita samohlásek ve starší češtině*. [Rks.]
- PLESKALOVÁ, Jana. 1999. K počátkům českého pravopisu. *Listy filologické*, 122, s. 167–175.
- PLESKALOVÁ, Jana. 2005. Jan Hus a nabodeníčka. In *Oratio et ratio. Sborník k životnímu jubileu Jiřího Krause*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 283–287.
- PLESKALOVÁ, Jana. 2006. Grafická podoba staré češtiny. In Krmíčková, H. et al., eds. *Querite primum regnum Dei*. Brno: MU, s. 171–179.
- PORÁK, Jaroslav. 1983. *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: UK.
- SEDLÁČEK, Miloslav. 1993. K vývoji českého pravopisu I. *Naše řeč*, 76, s. 57–71.

- SEDLÁČEK, Miloslav. 1993. K vývoji českého pravopisu II. *Naše řeč*, 76, s. 126–138.
- SCHEER, Tobias. O samohláskové délce při derivaci v češtině. In Karlík, P. – Hladká, Z. (eds.) *Čeština - univerzálie a specifika* 5, Praha: Lidové noviny, s. 224–239.
- SCHRÖPFER, Johann. 1968. *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica“. Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ŠLOSAR, Dušan. 1999. Středník. In Holý, J. – Zand, G. (eds.) *Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, s. 33–43.
- ŠLOSAR, Dušan. 1969. Samohlásková kvantita v době Adama Michny z Otradovic. *Listy filologické*, 92, s. 340–345.
- ŠLOSAR, Dušan. 1967. Poloha enklitik jako kritérium k hodnocení staročeské interpunkce. *Listy filologické*, 91, s. 251–258.
- ŠLOSAR, Dušan. 1966. Průřez vývojem staročeské interpunkce. *Listy filologické*, 89, s. 164–169.
- ŠLOSAR, Dušan. 1964. Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století. *Listy filologické*, 87, s. 126–135.
- ŠLOSAR, Dušan. 1962. Příspěvek k poznání české kvantity v 16. století. In *SPFFBU*, A 10, s. 91–97.
- TEŠNAR, Hynek. 2000. K pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století. *Naše řeč*, 83, s. 243–252.
- TEŠNAR, Hynek. 2003. Ještě k pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století. *Naše řeč*, 86, s. 27–37.
- VACHEK, Josef. 1968. *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha: ČSAV.
- VINTR, Josef. 1998. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 121, s. 341–346.
- VINTR, Josef. 1995. Kvantita vokálů v barokní češtině podle „Brusu“ Jiřího Konstance z roku 1667. In Karlík, P. – Pleskalová, J. – Rusínová, Z. (eds.) *Pocta Dušanu Šlosarovi*, Boskovice: Albert, s. 36–45.
- VYKYPĚLOVÁ, Taťána. 2006. Ještě k vývoji dlouhého vokalizmu v češtině: případy tzv. nadměrné diftongizace (poznámka k historické dialektologii češtiny). In Brehmer, B. – Ždanova, V. – Zimny, R. (eds.): *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)* 9. München 2006, s. 109–122.
- VYKYPĚLOVÁ, Taťána. 2003. K integraci cizojazyčných fonémů: případ f (náčrt problému). In Rusínová, E. (ed.): *Přednášky a besedy z XXXVI. běhu Letní školy slovanských studií*. Brno 2003, 161–168.

Internetové zdroje

DIAKORP = *Diachronní složka Českého národního korpusu*, dostupná na <http://ucnk.ff.cuni.cz/diakorp.php>.

ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*, dostupný na <http://vokabular.ujc.cas.cz/>.

VW = *Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*, dostupný na <http://vokabular.ujc.cas.cz/>.

VWSTB = *Staročeská textová banka*, dostupná na <http://vokabular.ujc.cas.cz/>.

Bibliografie české lingvistiky, dostupná na <http://bibliografie.ujc.cas.cz/KLICSLOV/KL/K004020.HTM>.

Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny, dostupná na <https://madla.ujc.cas.cz/>.

Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář

Pavel Kosek

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Sazba: ASTRON studio CZ, Veselská 699, 199 00 Praha

ISBN 978-80-210-6975-6